

לוקס וההמנון ההומרי לאפרודיטה: האם ההכרזה על לידת איניאס השפיעה על

ההכרזה על לידת ישו? | אלון דויטש

הקונסנזוס המחקרי כי שורשי הנצרות נטועים ביהדות מתווה את הדרך לחוקרים אשר מזהים בלידתן של דמויות מקראיות מודל ששירת את מתי ולוקס לתיאור לידת ישו. אולם לנוכח העובדה שלוקס היה הנוכרי מבין מחברי הבשורות, סביר להניח שלצד הספרות המקראית הוא התבסס גם על מקורות המזוהים עם התרבות היוונית-רומית, שעל ברכיה חונך. לאור הנחה זו, המאמר דן בטקסט שאינו נמנה עם המורשת היהודית-מקראית של הנצרות: ההמנון ההומרי לאפרודיטה. טקסט זה, המתוארך למאה השביעית לפנה"ס, מתאר את המפגש המיני שהתקיים בין האלה אפרודיטה לנסיך הטרויאני אנכיסס, וכולל גם את ההכרזה על לידת איניאס. השוואה בין הכרזה זו, שמוסרת אפרודיטה לאנכיסס, להכרזה שמוסר המלאך למרים על לידת ישו, מעלה דמיון רב שעד כה לא זכה לדיון ממצה במחקר. לאור זאת, המאמר בוחן לעומק אם לוקס הכיר את ההמנון ההומרי בשעה שכתב את סיפור הלידה של ישו. בחינה זו תתבצע ברובד הספרותי וברובד ההיסטורי: תחילה יוצג ניתוח של ההכרזה; לאחר מכן יסקר מקומם של איניאס ואפרודיטה במרחב היווני-רומי בתקופה החופפת לפועלו של לוקס; בהמשך יוצג הרקע להופעת הנצרות והתפתחות המסורות על ישו; ולבסוף ייערך דיון בלוקס ובזיקתו לתרבות היוונית-רומית. בכך המאמר מבקש להאיר את המקורות ששירתו את לוקס בכתיבתו, ולהציג את האפשרות שההמנון לאפרודיטה תרם לעיצוב סיפור לידת ישו.

מילות מפתח: לידת ישו, לוקס והבשורה, ההמנון ההומרי לאפרודיטה, איניאס, "סצנת-דפוס".

מבוא

לידת ישו נמנית עם האירועים המרכזיים בתאולוגיה הנוצרית, וספרות מחקר ענפה הוקדשה לה.^{1*} אך מבין הכתבים המרכזיים את הביבלייה הנוצרית, היא מוזכרת רק בבשורות על פי מתי ולוקס. אמנם פאולוס, שאגרותיו נחשבות לרובד הקדום בברית החדשה, לא הכיר את המסורת על התעברות הבתולין והלידה, אך הוא כן הזכיר את ייחוסו וטבעו הכפול של ישו באומרו "שֶׁלְפִי הַבֶּשֶׁר מוֹצְאוֹ מִזֶּרַע דָּוִד וּלְפִי רוּחַ הַקֹּדֶשׁ הַפָּגֵן שֶׁהוּא בֶן־אֱלֹהִים" (אל הרומים א 3-4).² דיכוטומיה זו היא שאפשרה את צמיחתן של אגדות

* ברצוני להודות מקרב לב למורותיי פרופ' רחל צלניק-אברמוביץ וד"ר רבקה ניר, על שקראו טיוטה של מאמר זה והעירו את הערותיהן, וגם לד"ר פיה האוסקר, שהייתה לי לעזר רב בשלבים האחרונים של כתיבת המאמר.

¹ לדיון בסוגיות המרכזיות שעולות מתוך סיפורי הלידה וספרות מחקר רלוונטית בתחום, ראו: Henry Wansbrough, "The Infancy Stories of the Gospels since Raymond E. Brown," in *New Perspectives on the Nativity*, ed. Jeremy Corley (London and New York: T. & T. Clark International, 2009), 4–22.

² הציטוטים מהברית החדשה לקוחים מהמהדורה של החברות המאוחדות לכתבי הקודש (UBS). הציטוטים מההמנון ההומרי לקוחים מתוך: שלמה שפאן ומשה שובה, **ההמנונות ההומריים** (ירושלים: חברה להוצאת ספרים על יד האוניברסיטה העברית, תש"ו). יתר התרגומים מן המקורות העתיקים לעברית הם שלי.

ומסורות שונות על לידת ישו, אשר ממזגות בין דמותו האלוהית לדמותו האנושית.³ אולם על אף שסיפורי הלידה חולקים בסיס משותף, שהביא להנחה הרווחת בדבר קיומה של מסורת לידה שהייתה ידועה בקהילות הנוצריות, ההבדלים בין הגרסאות מאששים שמתי ולוקס התבססו גם על מסורות אחרות ויצקו לתוכן תכנים כריסטולוגיים.⁴

במאמר זה אפנה זרקור להמנון ההומרי לאפרודיטה, במטרה להעלות את האפשרות שטקסט זה השפיע על עיצוב הכרזת הלידה אצל לוקס. לידה פלאית בהתערבות האלים היא אחד הסממנים המאפיינים את חייהם של גיבורים בתרבויות שונות,⁵ אך העמדה המחקרית כי שורשיה ההיסטוריים והתאולוגיים של הנצרות נטועים ביהדות הובילה חוקרים להדגיש בהקשר זה השוואה לסיפורי לידה של גיבורים מקראיים.⁶ ברם, מעין בהכרזת הלידה של איניאס המופיעה בהמנון לאפרודיטה קשה שלא להבחין בקווי הדמיון להכרזה על לידת ישו המופיעה אצל לוקס. על הזיקה שבין ההכרזות עמדו כבר חוקרים אחדים, אולם שאלת היכרותו של לוקס את ההמנון לא נדונה עד כה בהרחבה.

לאור זאת, מטרת המאמר הנוכחי היא כפולה: מחד גיסא לעמוד על נקודות ההשקה בין שתי הכרזות הלידה, ומאידך גיסא לספק הסבר לדמיון ביניהן. לשם כך, החלק הראשון של המאמר בוחן את ההכרזות בהתאם לדגם של "סצנת-דפוס", בהנחה שבחינתן על פי מאפייניהן המבניים תחדד את הדמיון ביניהן ותניח את היסודות לבחינת הכרתו של לוקס את ההמנון. החלק השני של המאמר עוסק בהמנון ההומרי לאפרודיטה, ועומד על הסיבות שבגינן הוא היה מוכר בתקופה שבה פעל לוקס. החלק השלישי משרטט בקווים כלליים את הרקע לצמיחתה של הנצרות, וזורה אור על הסביבה שבתוכה התגבשו המסורות הקשורות בחייו של ישו. החלק האחרון מתייחס לשאלת המקורות ששירתו את מחברי הבשורות, והוא מוקדש לזיקתו של לוקס לתרבות היוונית-רומית, במטרה לבחון את תרומתו האפשרית של ההמנון לאפרודיטה בניסוח ההכרזה על לידת ישו. בכך אבקש להבהיר את המורשת היוונית-רומית של הנצרות ואת השפעתה על התאולוגיה הנוצרית בראשיתה.

³ יהושע אפרון, **ראשית הנצרות ואפוקליפטיקה בתולדות ישראל** (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2006), 181.

⁴ להשוואה בין ההכרזות, ראו: Raymond E. Brown, *The Birth of the Messiah: A Commentary of the Infancy Narratives in Matthew and Luke* (New York: Doubleday, 1977), 34–35; Edwin D. Freed, *The Stories of Jesus' Birth: A Critical Introduction* (Sheffield: Academic Press, 2011), 57–59.

⁵ Charles H. Talbert, "Miraculous Conceptions and Births in Mediterranean Antiquity," in *The Historical Jesus in Context*, eds. Amy-Jill Levine, Dale C. Allison, and John Dominic Crossan (Princeton: Princeton University Press, 2006), 81.

⁶ על הכרזת לידותיהם של ישמעאל, יצחק, שמשון ושמואל כדגם ללידת ישו אצל לוקס, ראו: Joseph A. Fitzmyer, *The Gospel According to Luke: I-IX* (New York: Doubleday, 1982), 335; Brown, *The Birth of the Messiah*, 157, 296. על משה כאב-טיפוס בסיפור הלידה אצל מתי, ראו: Roger David Aus, *Matthew 1-2 and the Virginal Conception: In Light of Palestinian and Hellenistic Judaic Traditions on the Birth of Israel's First Redeemer, Moses* (Lanham: University Press of America, 2004).

בחינת הכרזות הלידה של ישו ואיניאס כ"סצנת-דפוס"

לאחר תיאור ההכרזה על לידת יוחנן המטביל,⁷ מספר לוקס על ביקור המלאך את מרים:

בחדש הששי נשלח המלאך גבריאל מאת האלהים לעיר בגליל, אשר שמה נצרת, אל בתולה מארסת לאיש מבית דוד ושמו יוסף, ושם הבתולה מרים. בהכנסו לחדרה אמר המלאך, "שמחי, ברוכת החסד. יהוה עמך". היא נדהמה לשמע הדבר וחשבה בלבה מה טיבה של הברכה הזאת. אמר לה המלאך, "אל תפחדי, מרים, כי מצאת חן לפני אלהים. הנה תהרי ותלדי בן, ותקראי שמו ישוע. הוא גדול יהיה ובן-עליון יקרא, ויהוה אלהים יתן לו את כסא דוד אביו; וימלך על בית יעקב לעולם ואין קץ למלכותו". אמרה מרים אל המלאך, "איך יהיה הדבר הזה, הרי אינני יודעת איש?" השיב המלאך ואמר: "רוח הקדש תבוא עליך וגבורת עליון תצל עליך. לכן קדוש יקרא הילוד, בן-אלהים. והנה אלישבע קרובתך גם היא הרמה בן בזקנתה, וזאת שקראו לה עקרה הרה זה החדש הששי, כי לא יפלא מאלהים כל דבר". אמרה מרים, "הנני שפחת אדני, יהי לי כדברך". והמלאך הלך לו.

(לוקס א 26-38)

Stanslaw Durink – Annunciation

⁷ לוקס א 5-25.

הכרזה בעלת אופי דומה ניתן למצוא בהמנון לאפרודיטה. משגילה אנכיסס, הנסיך הטרויאני, כי האישה שעמה בילה בנעימים היא למעשה אלה ולא בת תמותה, פחד אחז בליבו. משביקש את רחמיה, הרגיעה אותו אפרודיטה בהכרזה:

אל נא, אנכיסס, האיש המפאָר בילידי בני-המִוֹתָה, אל בלבך תערץ, רק חזק ואמץ ברוחך! יען אין פחד פן מני דבר-צער עדיך יגיע, גם לא משאָר הברוכים, כי מאד האלים אהבוך. בן חמודות לך יהי, מושל הוא יהיה על בני טרויה – גם לבניך בנים מעתה עד עולם יולדו – שם יקראו לו איניס בגלל הגזרה והאנס חלו עלי כי אתן את דודי לאדם בן-המִוֹתָה. כל היוצא מזרעך ישוה לאלים במראהו ובקומתו רב-יותר משאָר בני-תמותה עלי ארץ.

(ההמנון ההומרי לאפרודיטה, 192-201)

Benjamin Robert Haydon – Venus and Anchises

כבר מקריאה ראשונה ניתן לעמוד על האנלוגיה שבין ההכרזות: ישות אלוהית מכריזה להורה מפוחד על לידתו הצפויה של בן אלוהי, שלו עתיד מזהיר הנראה באופק. אף כי חוקרים אחדים נתנו על כך את הדעת,⁸ בחינת ההכרזות כ"סצנת-דפוס" (type-scene) תאפשר לעמוד על המבנה הדומה שהן חולקות – מה שעשוי לחזק את ההשערה שלוקס היה מודע לסיפור לידתו של איניאס, ואולי אף הסתמך ישירות על ההמנון כמקור השראה לתיאור ההכרזה שקיבלה מרים מפי המלאך.

הכרזות על לידת גיבורים הינן חלק אינטגרלי מ"דפוס הגיבור" (the Hero pattern), אשר כולל את השלבים במחזור חייו של הגיבור. מבין הראשונים לנסח דפוס זה היה אוטו ראנק (Rank),⁹ וניתוחו את המיתוסים השאיר חותם לא רק בקרב העוסקים בספרות פולקלור ומחקר השוואתי כי אם גם בקרב חוקרי המקרא.¹⁰ מכיוון שהכרזות לידה כוללות מאפיינים זהים, הן מסווגות כ"סצנת-דפוס". מונח זה, הלקוח מחקר הספרות ההומרית ושאותו טבע וולטר ארנד (Arend),¹¹ "בא לתאר מערכת חוזרת ונשנית, המורכבת מרצף פעולות בסדר קבוע", כך שלצד הזהות והדמיון ברצף הנרטיבי המתואר, מוטיבים שונים מצביעים על ייחודו של כל סיפור.¹²

במרוצת הזמן, המונח "סצנת-דפוס" פרץ את גבולות העולם הקלאסי וישם על הספרות המקראית. הראשון שהתייחס לסצנת-דפוס מקראית היה רוברט אלטר (Alter), שזיהה תבנית חזרתית בסצנות המתרחשות בצומת דרכים משמעותי במהלך חייו של הגיבור.¹³ בהתייחסו להכרזת הלידה, כמו גם לסצנות-דפוס נוספות, השתמש אלטר במינוח "קונבנציה ספרותית" (literary convention), אשר החליף את המינוח "סוגה ספרותית" (Gattung) שרווח באסכולת "ביקורת הצורה" (Form criticism).¹⁴

⁸ ראו, למשל: Dennis R. MacDonald, *Luke and Vergil: Imitations of Classical Greek Literature* (Lanham: Rowman & Littlefield, 2014), 135–136; Michael Kochenash, "'Adam, Son of God' (Luke 3:38): Another Jesus-Augustus Parallel in Luke's Gospel," *NTS* 64, no. 3 (2018): 312–313.

⁹ Otto Rank, *The Myth of the Birth of the Hero: A Psychological Exploration of Myth*, trans. G. C. Richter, and E. J. Lieberman (Maryland: John Hopkins University Press, 2004), 47. על מחזור חייו של הגיבור, ראו בקצרה: Natalie M. Underberg, "The Hero Cycle: Various Motifs in A," in *Archetypes and Motifs in Folklore and Literature*, eds. Jane Garry, and Hasan El-Shamy (London and New York: Routledge, 2017), 10–16.

¹⁰ מבין החוקרים הבולטים שעמדו על הקרבה בין מיתוסים וגיבורים מתרבויות שונות, ניתן לציין את הבאים: FitzRoy Richard Somerset Raglan, *The Hero: A Study in Tradition, Myth and Drama* (1936; reis., New York: Dover Publications, 2003); Joseph Campbell, *The Hero with a Thousand Faces*, 2nd ed. (Princeton: Princeton University Press, 1968); David Adams Leeming, *Mythology: The Voyage of the Hero*, 3rd ed. (New York: Oxford University Press, 1998). על דפוס הגיבור במקרא ראו, למשל: Susan Niditch, *A Prelude to Biblical Folklore: Underdogs and Tricksters* (Urbana, IL: University of Illinois Press, 2000); Rachel Havrelock, "The Myth of Birthing the Hero: Heroic Barrenness in the Hebrew Bible," *BibInt* 16, no. 2 (2008): 154–178.

¹¹ Walter Arend, *Die Typischen Szenen bei Homer* (Berlin: Weidman, 1933). מבין הסצנות שהוא מזכיר ניתן לציין את סצנות הקרבת הקורבן והסעודה, המסע בים והתחמשות הגיבור.

¹² ג'ורג' סברן, **ויפגע המקום: הסיפור התיאופני במקרא** (בני ברק: הקיבוץ המאוחד, 2010), 22.

¹³ Robert Alter, "Biblical Type-Scenes and the Uses of Convention," *C/5*, no. 2 (1978): 359.

¹⁴ אלטר התייחס לסצנות-דפוס נוספות, כגון פגישת הגיבור עם רעייתו לעתיד ליד הבאר וצוואתו של הגיבור על ערש דווי. Robert Alter, "How Convention Helps Us Read: The Case of the Bible's Annunciation Type-Scene," *Proof* 3, no. 2 (1983): 118–119.

להבדיל מ"ביקורת הצורה", המבקשת לחשוף אב-טיפוס (prototype) היפותטי של טקסט המבוסס על מסורות שבעל פה ולעמוד על תפקידו החברתי,¹⁵ אלטר ראה בסצנת ההכרזה המקראית קונבנציה ספרותית המשמרת את האופן שבו העברים הקדומים סיפרו על לידתם של גיבורים.¹⁶ קונבנציה זו, או סצנת-דפוס, מורכבת משלושה אלמנטים: מצוקת האישה, שמתבטאת בעקרותה ולעיתים גם בנוכחותה של אישה נוספת, פורייה; הבטחה נבואית מפי אלוהים או מלאך האל ללידה שעתידה להתרחש; והתייחסות ללידה כביטוי להתגשמות הבטחת האל.¹⁷

דפוס ההכרזה, שאותו הרחיבו החוקרים בהוסיפים מרכיבים חדשים,¹⁸ תרם רבות לניתוח סיפורי הלידה בברית החדשה. מבין החוקרים הבולטים שהשתמשו בו יש לציין את ריימונד בראון (Brown), שבחן את ההכרזות על לידת ישו ויוחנן המטביל והשווה אותן להכרזות מקראיות. במחקרו בודד בראון את מרכיביה של סצנת ההכרזה, כפי שאלו גלומים בהכרזות שניתח: המלאך (או האל) פונה לנמען בשמו; נמסר ביטוי המתאר את בעל החזון, והוא מוסמך כנמען להתגלות אלוהית; המלאך מפציר בבעל החזון שלא לפחד; נמסר שהאישה הרה או עתידה להרות; נאמר שהיא תלד בן זכר; הנמען מצוה לקרוא לילד בשם מסוים; ניתן פירוש והסבר לשם; ולבסוף נמסרת נבואה על ייעוד הילד.¹⁹ אף כי בראון לא החיל דפוס זה על סיפורי הלידה של גיבורים פגאניים, הצבת הכרזת הלידה אצל לוקס לצד זו המופיעה בהמנון לאפרודיטה מעלה ששני המקורות חולקים שלד זהה שעליו רקמו המחברים את סצנת ההכרזה. ראשית, הן המלאך והן אפרודיטה פונים למושא ההכרזה בשמם. לאחר מכן המלאך מברך את מרים בפנייתו אליה "בְּרוּכַת הַסֵּד", ואילו אפרודיטה מברכת את אנכיסס בפנייתו אליו "כִּי אִישׁ הַמְּפָאֵר בִּילִידֵי בְּנֵי-הַמְּוֹתָה".²⁰ משניהם דורשות הישויות האלוהיות שלא לפחד. המלאך פוקד על מרים "אַל

הטקסט, אשר פותחה בראשית המאה העשרים על ידי הרמן גונקל (Gunkel). האסכולה קנתה לה אחיזה בקרב חוקרים רבים, **אולם בעשורים האחרונים הופנו חצי ביקורת נגד המגבלות המתודולוגיות שהיא מערימה לפני חוקרים.** על תרומתו של גונקל לחקר המקרא, ראו: 1–4 (1969): *JBL* 88, no. 1. James Muilenburg, "Form Criticism and Beyond," *JBL* 88, no. 1 (1969): 1–4. על הביקורת השונות שהעלו מבקריה של האסכולה, ראו: Rolf Knierim, "Old Testament Form Criticism Reconsidered," *Int* 27, no. 4 (1973): 435–468; Adele Berlin, *Poetics and Interpretation of Biblical Narrative* (Sheffield: Almond Press, 1983), 122–129. על המינוח "סוגה ספרותית" בזיקה לביקורת הצורה והבעייתיות הטמונה בו, ראו: Joe Foley, "Form Criticism and Genre Theory," *Language and Literature* 4, no. 3 (1995): 173–191. ¹⁵ Joseph L. Mihelic, "The Influence of Form Criticism on the Study of the Old Testament," *JBR* 19, no. 3 (1951): 121; Alter, "Biblical Type-Scenes," 355; Muilenburg, "Form Criticism," 3 **ספרותיות נועדו למלא תפקיד עבור הקהילה, וכל סוגה ממלאת תפקיד שונה.**

¹⁶ Alter, "How Convention Helps Us Read," 118. ¹⁷ Ibid., 119–120. ראו, למשל, את ההכרזות על לידת יצחק (בראשית יז 22–15; יח 9–15) ואת ההתייחסות ללידה (בראשית כא 1–2).

¹⁸ כך למשל, אוריאל סימון עמד על הקושי שמקדים את הלידה, מתן ההכרזה, ייעוד הילד, נס הלידה ומתן שם. ראו: אוריאל סימון, **קריאה ספרותית במקרא: סיפורי נביאים** (ירושלים: מוסד ביאליק, 1997), 42–45. לדיון ממצה של המאפיינים השונים של סצנת ההכרזה המקראית שהציעו חוקרים, ראו: Timothy D. Finlay, *The Birth Report Genre in the Hebrew Bible* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2005), 85–161.

¹⁹ Brown, *The Birth of the Messiah*, 156.

²⁰ לוקס א 28; **ההמנון ההומרי לאפרודיטה**, 192.

תִּפְחָדִי", ואילו אפרודיטה מפצירה באנכיסס "חִזֵּק וְאַמֶּץ".²¹ המלאך ואפרודיטה כאחד מספקים את הסיבה שבגינה אל להם לפחד, שכן על מרים נאמר "מִצָּאֵת חֵן לִפְנֵי אֱלֹהִים", ובדומה לכך על אנכיסס נאמר "מֵאֵד הָאֱלִים אֶהְבוֹךְ".²² שני הנמענים הינם בחירי האל, עובדה שמכשירה אותם למפגש תאופני – האחת עם מלאך והשני עם אלה. עתה נמסרת ההכרזה: מרים לומדת שהיא עתידה ללדת בן ששמו יהיה ישו, אשר יהיה גדול, ויקרא בן עליון ומלכותו תימשך לעד; אנכיסס לומד שעתיד להיות לו בן אהוב שימשול על הטרויאנים, ומזרעו תצא שושלת אדירה.²³ בהמשך מכריזה אפרודיטה ששם הבן יהיה איניאס, ומסבירה שזה משום "הַגְּזֵרָה וְהָאֵנֹס" (ainos) על שנכנסה למיטה עם בן תמותה. היא מוסיפה עוד שצאצאיו יהיו היפים והדומים ביותר לאלים מקרב בני האדם.²⁴

כאשר מרים היססה למשמע דברי המלאך, הוא הרגיע אותה באומרו שרוח הקודש תפקוד אותה ועל כן היילוד יהיה בן האלוהים.²⁵ לאחר מכן הוא סיפק לה אות להתממשות ההכרזה, באומרו שגם קרובת משפחתה אלישבע, אימו של יוחנן המטביל, התעברה כנגד כל הסיכויים. בדומה לכך, אפרודיטה איששה את תוכן הכרזתה לאנכיסס בהדגשת הקשר הקרוב שיהיה לצאצאיו עם האלים.²⁶ היא מגוללת בפניו אירועים הקשורים באבותיו הקדומים, כראיה לכך שהאלים תמיד נטו חסד למשפחתו: אהבתו של זאוס את גנימדס, שנלקח לאולימפוס להיות נושא גביע האלים, ומתנת חיי הנצח שקיבל טיתונוס מאאוס, אלת השחר.²⁷ לסיום, שתי הסצנות נחתמות בפרישתן של הדמויות השמיימיות.²⁸

הדמיון באופן שבו לוקס ובעל ההמנון בנו את הסצנה ניכר לעין. בו בזמן, לצד הזיקה בין הסצנות יש בנמצא גם הבדלים ביניהן. לְמַעַט הבדלים לשוניים, המהווים עדות לניסיונו של בעל ההמנון לחקות את הסגנון ההומרי, כמו גם ביטוי להתפתחות ולתמורות שחלו בשפה,²⁹ קיימים הבדלים נוספים שעליהם ראוי להתעכב. כך, למשל, בהכרזה ההומרית האלה עצמה מברשת לבן-אנוש על הלידה הצפויה, ואילו

²¹ לוקס א 30; **ההמנון ההומרי לאפרודיטה**, 193.

²² לוקס א 30; **ההמנון ההומרי לאפרודיטה**, 195.

²³ לוקס א 32–33; **ההמנון ההומרי לאפרודיטה**, 196–197.

²⁴ **ההמנון ההומרי לאפרודיטה**, 198–199.

²⁵ לוקס א 35.

²⁶ Andrew Faulkner, *The Homeric Hymn to Aphrodite: Introduction, Text, and Commentary* (Oxford; New York: Oxford University Press, 2008), 259.

²⁷ **ההמנון ההומרי לאפרודיטה**, 202–238. גנימדס וטיתונוס נמנים עם בית המלוכה הטרויאני. הקשר המשפחתי שלהם לאנכיסס מנוסח בגנאלוגיה שמציג הומרוס. ראו: Hom. // 20. 215–241.

²⁸ לוקס א 38; **ההמנון ההומרי לאפרודיטה**, 291.

²⁹ חיקוי זה בא לידי ביטוי באימוצם של מונחים ודפוסי לשון המופיעים ב**אודיסאה** וב**איליאדה**. על ההקבלות המילוליות בין ההמנון לשירת הומרוס, ראו: S. Douglas Olson, *The "Homeric Hymn to Aphrodite" and Related Texts: Text, Translation and Commentary* (Berlin: de Gruyter, 2012), 17–20. הממנון לאפרודיטה נכתב בדיאלקט ההומרי המאפיין את השירה האפית של המאה השמינית לפנה"ס, ואילו הבשורה על פי לוקס כתובה ביוונית קוינה, שהתפתחה בתקופה ההלניסטית. על כך יש להוסיף שההמנון הוא יצירה שירית הכתובה במשקל ההקסמטר דאקטילי, כך שהצורך להיצמד למשקל מכתוב את האופן שבו המשורר משתמש בשפה, ולעיתים אף מאלצו "לשנות" אותה. ראו: M. W. Haslam, "Homeric Words and Homeric Metre: Two Doublets Examined (λείβω/εἰβω, γᾶᾶ/αῖα)," *Glotta* 54 (1976): 201–203. כמחבר פרזה, לוקס היה משוחרר מהכללים הנוקשים החלים על המשורר.

בבשורה של לוקס המלאך מתפקד כגורם מתווך שנשלח מאת אלוהים. כמו כן, הפחד שתוקף את הנמענים נובע מסיבות שונות: האחת מפאת עצם המפגש עם המלאך, והשני מפני המשכב עם אלה, שהייתה בו והסתירה את זהותה האלמותית. זאת ועוד, בניגוד לאנכיסס, מרים לא מקבלת מדרש שם. על כך ניתן להוסיף שהכרזת אפרודיטה חושפת כי מזרע אנכיסס תיוסד שושלת מלכים, ואילו בהכרזת גבריאל גלומה ההבטחה להמשכיות מלכות בית דוד.³⁰ למעשה, שעה שמלכות איניאס עומדת בסימן של תחילת השושלת – ישו, שלו מובטחת מלכות עד, הינו הנצר האחרון לשושלתו.

חשובה מכול העובדה שהכרזת אפרודיטה באה בעקבות מגע מיני וממשי, ואילו הכרזת המלאך באה לפני צליחתה של רוח הקודש. מילותיו המרגיעות של גבריאל למרים המוטרדת מאששות שלהבדיל מגיבורים בעולם היווני-רומי או בעולם המקראי, ישו לא נולד בדרך הבשר אלא בדרך הרוח,³¹ והן גם מאשרות את היותה בתולה (παρθένος). תואר זה, המופיע פעמיים בפסוק הפתיחה של הסצנה, מבטא את מגמתו הכפולה של לוקס: לאשר את בתוליה של מרים טרם ההתעברות ואחריה, ולאשש את מוצאו האלוהי של ישו.³² לעומת המסורת האפית שגדושה בסיפורים על מפגשים מיניים בין בני ובנות אלמוות לבני ובנות תמותה,³³ בעדה הנוצרית, כמו בחברה היהודית שממנה צמחה, מפגש מיני מפורש בין אלוהים לבנות תמותה לא יעלה על הדעת.

לנוכח זאת, הנסיבות שבגינן איניאס וישו הם בעלי מוצא אלוהי הינן שונות: הראשון הינו תוצר של מעשה זימה, מרמה ופיתוי של האלה כלפי בן התמותה, ואילו השני נולד בתיווכה של רוח הקודש, הכוח הפעיל של אלוהים. לאור זאת, לא רק שתמכתה של מרים ומעמדה כ-*virgo intacta* זוכים למשנה תוקף, אלא גם בולטת רוממותו של ישו על פני כל האישים שלידתם קשורה בהתערבות אלוהית.³⁴ יתרה מכך,

Mark L. Strauss, *The Davidic Messiah in Luke-Acts: The Promise and Its Fulfillment in Lukan Christology* ³⁰ (Sheffield: Sheffield Academic Press, 1995), 88–90; לוקס ניסח הבטחה זו על דברי אלוהים. ראו: שמואל ב ז 12–16; תהילים פט 27–30, 36.

³¹ כפי שעמד על כך בראון, אין שום מקבילה או תקדים במקורות שהיו נגישים לנוצרים במאה הראשונה שעליהם הם היו יכולים לבסס התעברות מסוג זה, כלומר ללא אקט מיני. ראו: Raymond E. Brown, *The virginal Conception and Bodily Resurrection of Jesus* (New York: Paulist Press, 1973), 62.

³² Robert A. Stein, *Luke: An Exegetical and Theological Exposition of Holy Scripture* (Nashville, TN: Broadman Press, 1993), 82; Fitzmyer, *The Gospel According to Luke*, 351.

³³ על סיפורי לידה של גיבורים מיתיים, כמו גם דמויות היסטוריות בעולם היווני-רומי שטענו למוצא אלוהי, ראו: Robert Parker, "Θεῶν Φύλαξα: Sexual Union between Gods and Mortals," in *Conceptualising Divine Unions in the Greek and Near Eastern Worlds*, ed. Eleni Pachoumi (Leiden and Boston: Brill, 2021), 148–167. יש לציין שמפגשים מיניים בין אלות לבני תמותה נפוצים פחות בספרות היוונית, וזאת בשל התפיסה הרווחת לפיה האישה כפופה לגבר. משום כך, מפגש שיוזמת אלה עשוי לערער את הסדר המכתיב את נחיתות האישה וכניעותה בחברה הפטריארכלית. ראו: Emily Kearns, "The Gods in the Homeric Epics," in *The Cambridge Companion to Homer*, ed. Robert Fowler (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 65–66. על האופן שבו בעל ההמנון לאפרודיטה התמודד עם זה, ראו: Seth L. Schein, *Homeric Epic and Its Reception: Interpretive Essays* (Oxford: Oxford University Press, 2016), 64–65.

³⁴ טענה זו זוכה לאישוש כאשר משווים בין ההכרזה על לידת יוחנן להכרזה על לידת ישו, שבה מדגיש לוקס את עליונותו של ישו על יוחנן המטביל. ראו: Luke Timothy Johnson, *The Gospel of Luke* (Collegeville: Liturgical Press, 1991), 38–39; Karl A. Kuhn, "The Point of the Step-Parallelism in Luke 1–2," *NTS* 47, no. 1 (2001): 38–49.

שעה שהיות בן לאלוהות לא היה דבר זר בעולם היהודי ובמרחב היווני-רומי כאחד,³⁵ ישו קשור לאלוהים באופן שאף אדם אחר אינו קשור אליו.³⁶ כפי שציין פרנסואה בובון (Bovon), "אלוהים תופס את מקומו של האב האנושי באמצעות הפעולה של הרוח".³⁷ מכאן שישו הוא היחיד הנהנה מייחוס אלוהי במובן הפיזי-ביולוגי, שעליו מעידים גם התארים "בן עליון" ו"בן האלוהים".

חרף ההבדלים הללו, הפותחים צוהר לחשיבותה התאולוגית של הכרזת הלידה של ישו, נקל לראות שפרט למתן הסבר אטימולוגי לשם הילד – כל האלמנטים המרכיבים את דפוס ההכרזה שאותם ניסח בראון מופיעים בהכרזה, ובסדר כמעט חופף. הדמיון מעיד על קרבה ספרותית, ומעלה את הסברה שלוקס התבסס על ההמנון לצורך ניסוח ההכרזה. הנחה זו זוכה לחיזוק גם מהקרבה התמטית בין שתי ההכרזות: אפרודיטה והמלאך כאחד מדגישים בדבריהם הבטחה למלכות נצחית, שבראשה ילד שהינו נצר לאלוהות. אך הראשונה חוזה את ייסוד בית איניאס והקמתה של שושלת מרהיבה שתתחיל עם איניאס בן אפרודיטה, ואילו האחרון צופה את המשכיותה של מלכות בית דוד דרך ישו, בן האלוהים.³⁸ ברם, מכיוון שתהום של כ-750 שנים מפרידה בין המקורות, לא די בכך כדי להוכיח שלוקס שם ידו על ההמנון או הכיר את הכרזת הלידה שהוא משמר. משום כך חשוב לבחון את תפוצתו של ההמנון בעולם היווני-רומי בתקופה שבה חי ופעל לוקס, כמו גם הסיבות שהביאו לתפוצתו ולהכרתו ברחבי האימפריה.

ההמנון ההומרי לאפרודיטה ותפוצתו במרחב היווני-רומי

ההמנון לאפרודיטה מתוארך למאה השביעית לפנה"ס,³⁹ ומגולל את סיפור התאהבותה של האלה באנכיסס. מלבד הכרזתה של אפרודיטה על לידת איניאס, ההמנון כולל גם הבטחה לייסודה של שושלת מלכים. מחברו עשה שימוש בגרעין המיתי המופיע אצל הומרוס, הינו מוצאו של איניאס מאפרודיטה ונבואת פוסידון המבטיחה את שלומם של איניאס והעם הטרויאני,⁴⁰ ועליהם הוא אורג במיומנות עלילה

³⁵ בהקשר היהודי הכוונה למערכת יחסים פורמלית של "אימוץ" ולא דווקא לקשר אבהי-ביולוגי. ראו למשל: שמות ד 22; שמואל ב ז 14; תהילים ב 7; הושע יא 1. על התואר "בן האלוהים", ראו: Fitzmyer, *The Gospel According to Luke*, 205–208.

³⁶ Kuhn, "The Point of the Step-Parallelism," 47.

³⁷ François Bovon, *Luke 1: A commentary on the Gospel of Luke 1: 1–9: 50*, trans. Christine M. Thomas (Augsburg Fortress Publishers, 2002), 44.

³⁸ MacDonald, *Luke and Vergil*, 137. אצל מתי, לעומת זאת, הדגש הוא על תפקידו של ישו כמושיע: "היא יולדת בן ואתה תקרא שמו ישוע, כי הוא יושיע את עמו מחטאתיהם" (מתי א 21).

³⁹ Nicholas Richardson, *Three Homeric Hymns: To Apollo, Hermes, and Aphrodite* (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), 30. על תיאור ההמנון, ראו: Faulkner, *The Homeric Hymn to Aphrodite*, 47–49.

⁴⁰ Hom. *Il.* 2. 820–821. מוצאו של איניאס מוזכר גם אצל הסיודוס. ראו: Hes. *Theog.* 1008–1010. להלן נוסח הנבואה שמסר פוסידון, המבטיחה את המשך קיומה של שושלת בית איניאס: "איניאס האיתן ימשול עתה על טרויה, וכן גם בני בניו אשר ייוולדו לו לדורי דורות" (Hom. *Il.* 20. 307–308).

ציורית רקומה בפרטים שמעניקים מסגרת נרטיבית לסיפור הלידה, ומספקים את התפאורה לכינון מלכות בית איניאס.⁴¹

ההמנונות ההומריים היו מוכרים באימפריה הרומית, כפי שמרמזת הקרבה המילולית שניתן למצוא ביצירות שונות פרי עטם של משוררים רומים בתקופת הפרינקיפט.⁴² קרבה זו הניעה את אלסנדרו ברקייזי (Barchiesi) להניח שבתקופתו של אוקטאביאנוס (שלימים נקרא אוגוסטוס) ההמנונות ההומריים, לפחות הארוכים שבהם, היו ערוכים כאוסף שנמצא בהישג ידם של המשוררים.⁴³ השימוש שנעשה בהמנון לאפרודיטה מאשר את התפשטותו במרחב. הסיבה לכך, לטענתי, נעוצה במסר שהוא משמר, המתגלם בנבואת אפרודיטה אשר נרתמה לאג'נדה הרומית, וגם בחשיבותם של איניאס ואפרודיטה (שבמיתולוגיה הרומית נקראה ונוס), שמוצאת ביטוי בתפקיד שהם מילאו בזירה הפוליטית. היות שגורמים אלה, כפי שאראה, הם שהביאו לכך שההמנון לא נשכח ושהמסרים שלו המשיכו להיות מופצים ברחבי האימפריה, יש לתת עליהם את הדעת.

נבואת פוסידון ב"איליאדה" (ראו לעיל) ונבואת אפרודיטה הן בעלות נוסח דומה – מה שמלמד שמחבר ההמנון "הלביש" את הנבואה ההומרית המבטיחה את המשכיותו של הגזע הטרויאני על שפתי האלה מייד לאחר שזו בישרה על לידת איניאס.⁴⁴ בכך הוא יצר הכרזה המשלבת בבשורת הלידה נבואה על ייעודו של הילד, קרי ייסודה של שושלת מלכים החוזה את המשך קיומו של בית איניאס. הנבואה הייתה

⁴¹ Cora Angier Sowa, *Traditional Themes and the Homeric Hymns* (Wauconda, IL: Bolchazy-Carducci Publishers, 1984), 66. היו חוקרים שגרסו שהספר העשרים של האיליאדה וההמנון ההומרי לאפרודיטה נכתבו עבור בני אצולה ששלטו בטרואיה וטענו למוצא מאיניאס. ראו דיון אצל: Peter M. Smith, "Aineiadai as Patrons of Iliad XX and the Homeric Hymn to Aphrodite," *HSCP* 85 (1981): 17–58.

⁴² עדויות אחדות מלמדות שכבר בתקופה ההלניסטית משוררים הכירו את ההמנונות ההומריים. ראו: Faulkner, *The Homeric Hymn to Aphrodite*, 50–51. הדים להמנון לאפרודיטה בספרות הרומית ניתן למצוא, למשל, במטמורפוזות של אובידיוס, באיניאס של ורגיליוס ובדיאלוגים הסאטיריים של לוקיאנוס. על אובידיוס וההמנונות ההומריים, ראו: Alison Keith, "The Homeric Hymn to Aphrodite in Ovid and Augustan Literature," in *The Reception of the Homeric Hymns*, eds. Andrew Faulkner, Athanassios Vergados, and Andreas Schwab (Oxford: Oxford University Press, 2016), 109–126. על ורגיליוס וההמנונות ההומריים, ראו: S. J. Harrison, *Generic Enrichment in Vergil and Horace* (Oxford and New York: Oxford University Press, 2007), 226–229; S. Douglas Olson, "Immortal Encounters: 'Aeneid' 1 and the 'Homeric Hymn to Aphrodite'," *Vergilius* (1959) 57 (2011): 55–61. על לוקיאנוס וההמנונות ההומריים, ראו: Polyxeni Strolonga, "The Homeric Hymns Turn into Dialogues: Lucian's *Dialogues of the Gods*," in *The Reception of the Homeric Hymns*, eds. Andrew Faulkner, Athanassios Vergados, and Andreas Schwab (Oxford: Oxford University Press, 2016), 152–153.

⁴³ Alessandro Barchiesi, "Venus' Masterplot: Ovid and the Homeric Hymns," in *Ovidian Transformations: Essays on Ovid's Metamorphoses and Its Reception*, eds. Philip Hardie, Alessandro Barchiesi, and Stephen Hinds (Cambridge: Cambridge Philosophical Society, 1999), 123.

⁴⁴ על היחס בין שתי הנבואות, ראו: A. Hoekstra, *The Sub-Epic Stage of the Formulaic Tradition: Studies in the Homeric Hymns to Apollo, to Aphrodite and to Demeter* (Amsterdam and London: North-Holland Publishing Company, 1970), 39–40.

מוכרת באימפריה הרומית, שכן היא נחשבה למקור בר-סמכא למוצאו הקדום של העם הרומי,⁴⁵ ונעשה בה שימוש כדי להוכיח שגדולת רומא נחזתה בטרם נפלה טרויה.⁴⁶

הוכחה להכרת הנבואה ניתן למצוא בהצעתו של אריסטוניקוס, פרשן הומרי מתקופת אוגוסטוס, להחליף את המילה "טרויה" (τρωάς) ב"הכול" (παντας) – רעיון שנועד להביא ל"תיקונה" של המילה, ובכך לשנות את משמעותה של הנבואה: הרחבת תחומי השליטה שהובטחו לצאצאי איניאס, הם הרומאים, מטרויה גרידא לעולם כולו.⁴⁷ הצעה זו קנתה לה אחיזה בקרב סופרים אחדים, כפי שניתן ללמוד מההתייחסות של סטראבו לפרשנות זאת,⁴⁸ וורגיליוס שיישמה בתרגום הנבואה לרומית ושם אותה בפי אפולו שעה שאיניאס מגיע לדלוס לדרוש באל.⁴⁹ הודות לכך, מנבואה שחזזה את המשך שגשוגו של בית איניאס ומשילותו על אדמת טרויה, תחת ידיים של סופרים רומיים הפכה הנבואה לאישוש כוחה הבלתי מעורער של האימפריה הרומית.⁵⁰

שעה שנבואת פוסידון (ואפרודיטה) קישרה בין ריבונותה של רומא לרצון האלים, איניאס ואפרודיטה נרתמו לשרטוט מקורות האומה הרומית, וכן לצרכים תעמולתיים של שליטים יחידים שביקשו לבסס את שלטונם. לצד הפיכת איניאס מגיבור טרויאני לפליט שייסד את רומא עם הגיעו לאיטליה ולאב המייסד של תושבי לאטיום,⁵¹ מסירותו (*pietas*) לאלים, למולדת ולמשפחה, שעמיה הוא היה כה מזוהה, התירה לאוגוסטוס להדגיש את עליונות הרומאים על אומות העולם.⁵² בהקשר זה ניתן להבין מדוע נרתמה דמותו של איניאס לגיבוש הזהות הרומית, ועל כך ניתן ללמוד מהעובדה שהמינוח "צאצאי איניאס" (*Aeneades*) נוכס על ידי סופרים אחדים ככינוי נרדף לעם הרומי.⁵³

Sergio Casali, "The Development of the Aeneas Legend," in *A Companion to Vergil's Aeneid and its Traditions*, eds. Joseph Farrell, and Michael C. J. Putnam (Hoboken: Wiley-Blackwell, 2010), 41

⁴⁶ הסכוליה להומרוס אף קושרים את הנבואה לספרי הסיבילה, שבאמצעותם נחשף הומרוס לעתידיה של רומא. ראו: Malcolm Heath, "Was Homer a Roman?" *PLLS*10 (1998): 38

⁴⁷ Paola Ascheri, "The Greek Origins of the Romans and the Roman Origins of Homer in the Homeric Scholia and in POxy. 3710," in *From Scholars to Scholia: Chapters in the History of Ancient Greek Scholarship*, eds. Franco Montanari, and Lara Pagani (Berlin, New York: de Gruyter, 2011), 76–77

גבולות מופיעה גם בדברי הנחמה שמוסר יופיטר בנאומו לונוס. ראו: Verg. *Aen.* 1. 279.

⁴⁸ Strab. 13. 1.53

⁴⁹ Verg. *Aen.* 3. 97–98

⁵⁰ Karl Galinsky, *Aeneas, Sicily, and Rome* (Princeton: Princeton University Press, 1969), 27–28

⁵¹ המסורת הקושרת את איניאס עם ייסוד רומא, ושאליה מתייחס גם דיוניסוס מהליקרנסוס (Dion. Hal. 1. 72.2), הייתה קיימת כבר במאה החמישית לפנה"ס. עוד על איניאס כמייסד רומא, ראו: Friedrich Solmsen, "Aeneas Founded Rome with Odysseus," *HSCP*90 (1986): 93–110

ראו: Israel Kamudzandu, *Abraham as a Spiritual Ancestor: A Postcolonial Zimbabwean Reading of Romans 4* (Leiden: Brill, 2010), 49–50

ראו: Timothy J. Cornell, "Aeneas and the Twins: The Development of the Roman Foundation Legend," *CCJ*21 (1975): 13–14

⁵² Kamudzandu, *Abraham as a Spiritual Ancestor*, 66

⁵³ Lucr. 1. 1–2; Verg. *Aen.* 8. 648; Ov. *Met.* 15. 682

מלבד זאת, דמותו של איניאס גויסה גם לקידום צרכיו של אוגוסטוס. כפי שציינה ג'יין דרוס אוונס (Evans), שימושו של אוגוסטוס באיניאס לשם הדגשת המוצא האלוהי של עצמו היה אחד הסממנים המובהקים שאפיינו את שלטונו.⁵⁴ ניצול זה מוצא ביטוי הן בייצוגים חזותיים והן במקורות ספרותיים.⁵⁵ אחד המייצגים של מגמה זו היה ורגיליוס, שסיפק גנאלוגיה מפורטת הקושרת את איניאס לשושלת היולית.⁵⁶ בכך קידם ורגיליוס את טענת אוגוסטוס שדרך אביו המאמץ, יוליוס קיסר, הוא עצמו היה נצר לאיניאס ולונוס,⁵⁷ תוך יצירת הקבלות בין השניים וחלוקת שבחים לאוגוסטוס: בעוד שהראשון הביא לייסודה של האומה הרומית, השני ייסדה מחדש עם כינון השלום הרומי (*pax Romana*).⁵⁸ ורגיליוס כמובן לא היה היחיד שעשה כן – כך למשל, נבואה ששם הורטיוס בפי הנביא טירסיאס חוזה את בואו של אוגוסטוס בזו הלשון: "צאצא נצר לאיניאס המהולל, עוצמתו תורגש בים וביבשה".⁵⁹

לצד עליית קרנו של איניאס, גם ונוס זכתה להוקרה בפנתיאון הרומי. אף כי קיימות עדויות על פולחן שהתקיים לכבודה באיטליה כבר במאה השישית לפנה"ס, היה זה במהלך המלחמה הפונית השנייה, במאה השלישית לפנה"ס, שפולחנה חדר לרומא.⁶⁰ משהפכה רומא לכוח בולט במזרח ההלניסטי, נושאי משרות שביקשו להציג עצמם כידידי רומא הקדישו לכבוד ונוס פסלים וכתובות במקומות ציבוריים.⁶¹ החל מהמאה השנייה לפנה"ס היא קיבלה מקום מרכזי בזירה הפנים-רומית: היוליים (*gens Julia*) הטביעו את דיוקנה על מטבעות, ובכך עשו צעד מכונן בקביעת המסורת של ונוס כאם המייסדת של המשפחה, שאותה עתיד היה לקדם בקדחתנות יוליוס קיסר.⁶² אף כי גם המצביא והדיקטטור סולה הציג קשר מיוחד לאלה,⁶³ את עליית מעמדה חוקרים זוקפים לזכות קיסר – אשר "היה מסור לה

Jane DeRose Evans, *The Art of Persuasion: Political Propaganda from Aeneas to Brutus* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1992), 42–43.

⁵⁵ לייצוגים חזותיים של התעמולה, כפי שהם באים לידי ביטוי במבנים המעטרים את הפורום של אוגוסטוס, ראו: Paul Zanker, *Forum Augustum: das Bildprogramm* (Tübingen: Ernst Wasmuth Verlag, 1968).

⁵⁶ ראו, למשל: Verg. *Aen.* 1. 257–259; 6. 756–886.

⁵⁷ Karl A.E. Enenkel, "Epic Prophecy as Imperial Propaganda? Jupiter's First Speech in Virgil's Aeneid," in *The Manipulative Mode: Political Propaganda in Antiquity. A Collection of Case Studies*, eds. Karl A. E. Enenkel and Ilja Leonard Pfeijffer (Leiden: Brill, 2005), 186.

⁵⁸ Kimberly K. Bell, "'Translatio' and the Constructs of a Roman Nation in Virgil's 'Aeneid'," *RMLLA* 62, no. 1 (2008): 20.

⁵⁹ Hor. *Sat.* 2. 5.62–64.

⁶⁰ על העתקת פולחנה של ונוס לרומא והגורמים שהובילו לכך, ראו: Eric M. Orlin, *Temples, Religion and Politics in the Roman Republic* (Leiden and Boston: Brill, 1996), 97–105.

⁶¹ Jenny Wallsten, "Interactive Aphrodite: Greek Responses to the Idea of Aphrodite as Ancestress of the Romans," in *Brill's Companion to Aphrodite*, eds. Amy C. Smith, and Sadie Pickup (Leiden and Boston: Brill, 2010), 275–276.

⁶² Evans, *The Art of Persuasion*, 28; Stefan Weinstock, *Divus Julius* (Oxford: Clarendon Press, 1971), 17.

⁶³ השימוש בונוס בקרב היוליים טרם פועלו של קיסר, ראו: Gary D. Farney, "The Trojan Genealogy of the Iulii before Caesar the Dictator," *AHB* 27 (2013): 49–54.

⁶³ על כך מעידים התארים *felix* ("מאושר") ו-*Epaphroditos* ("אהוב על ונוס") שהוסיף לשמו. ראו: Mary Beard, "Religion," in *The Cambridge Ancient History*, eds. J. A. Crook, Andrew Lintott, and Elizabeth Rawson (Cambridge:

לחלוטין",⁶⁴ התפאר במוצאו האלוהי והתייחס תכופות לגנאלוגיה זו שלו כדי לקבל את תמיכת הציבור ולרתום את העם למטרותיו ושאיפותיו הפוליטיות.⁶⁵ כך למשל, בנאום שנשא בשנת 68 לפנה"ס בהלוויית דודתו יוליה, הצהיר קיסר בפומבי ש"מוצא היוליים מונוס" (*a Venere Iulii*).⁶⁶ כמו כן, הוא העניק לאלה באופן רשמי את התואר *genetrix* ("האם המייסדת"), הקים לכבודה מקדש בפורום בשנת 46 לפנה"ס ואף ייסד עבודה משחקים חגיגיים, ה-*ludi Veneris Genetricis*.⁶⁷

מטבע רומי - מצידו האחד יוליוס קיסר ומצידו השני האלה ונוס⁶⁸

השימוש השיטתי בקשר המשפחתי לונוס, והחשיבות הפוליטית שהייתה לו, מוצאים ביטוי מובהק בימיו של אוגוסטוס.⁶⁹ משוררים רומים שפעלו בחסותו הרבו להציגה כאם האומה הרומית בכלל,⁷⁰ ואם היוליים בפרט.⁷¹ נוסף על כך שדיוקנאות של אוגוסטוס ונוס עיטרו מטבעות,⁷² פליניוס הזקן ציין כי "אוגוסטוס

Cambridge University Press, 1994), 753. כמו כן, מטבעות שהטביע לאחר ניצחונותיו במזרח מאששים שהוא תלה את הצלחותיו בסיוע שהעניקה לו האלה. ראו: Torry J. Luce, "Political Propaganda on Roman Republican Coins: Circa 92-82 BC," *AJA* 72, no. 1 (1968): 27. על כך יש להוסיף שהוא ייסד קולוניה בשנת 80 לפנה"ס על שמה בפומפיי (*Veneria Cornelia Pompeii*), שבה פולחנה היה לפולחן רשמי שאף התפשט ברחבי איטליה והקולוניות. ראו: Weinstock, *Divus Julius*, 90. לטענה לפיה סולה לא הביא להפצת פולחנה של ונוס מחוץ לרומא, ראו: James Rives, "Venus Genetrix Outside Rome," *Phoenix* 48, no. 4 (1994): 295-300. עוד על ונוס בתעמולה של סולה, ראו: Edwin S. Ramage, "Sulla's Propaganda," *Klio* 73 no. 73 (1991): 101-105.

Cass. Dio. 43. 43.3⁶⁴

Darja Šterbenc Erker, "Doubting Deification of a Mortal in Rome: The Case of Julius Caesar," *Archiv Für Religionsgeschichte* 23, no. 1 (2022): 140, 142.

Suet. *Iul.* 6. 1⁶⁶

Weinstock, *Divus Julius*, 82, 84-88⁶⁷

The Trustees of the British Museum © Silver denarius coin of Julius Caesar.⁶⁸

Weinstock, *Divus Julius*, 90. לטענה נגדית לפיה קרנה של ונוס ירד בתקופת אוגוסטוס, ראו: Zanker, *Forum Augustum*, 18⁶⁹. *Julius*, 90.

⁷⁰ למעשה, כבר לוקרטיוס (Lucr. 1. 1-2) כינה את ונוס בפתחת ספרו **על טבע היקום** *Aeneadum genetrix*, "מייסדת הרומאים".

⁷¹ ראו, למשל, את הגנאלוגיה שמספק אובידיוס: Ovi. *Fast.* 4. 22-132.

⁷² 187. Enenkel, "Epic Prophecy as Imperial Propaganda?"

האלוהי הקדיש את [הציור] 'ונוס הנולדת מהים' במקדש של אביו קיסר".⁷³ יתרה מכך, דמותה של ונוס הונצחה על מזבח השלום (*ara pacis*) שהוקם לכבוד אוגוסטוס בשנת 13 לפנה"ס.⁷⁴ קשר זה המשיך להתקיים גם לאחר מות אוגוסטוס. אישוש לכך ניתן למצוא בסבסטיאון, מקדש באפרודיסיאס שבקאריה לכבודה ולכבוד השושלת היוליו-קלאודית, שהקמתו הושלמה בתקופת נירון. בניית המקדש מלמדת שהזיקה הגנאלוגית לאלה המשיכה לעמוד בראש מעייניהם של יורשי אוגוסטוס.⁷⁵ מתברר אפוא שעד שנת 68 לסה"נ, שעמדה בסימן קץ השושלת היוליו-קלאודית עם מותו של נירון, מעמדה של ונוס כאם מייסדת השתמר והיה מוכר בקרב תושבי האימפריה.

לאור הדברים שנאמרו לעיל, ניתן לקבוע את המסקנות הבאות: איניאס ונוס קיבלו תפקידים חדשים כאשר "הועתקו" מיוון לרומא והפכו להורים מייסדים (*progenitores*) של האומה הרומית והיוליים; ונוס שימשה כלי שרת עבור אלו שביקשו את אהדת רומא, משזו הפכה להגמוניה; הקשר בין רומא לונוס היה מושרש במזרח ההלניסטי, כפי שמעידים כתובות הקדשה ופסלים שהוצבו במרחב הציבורי; איניאס ונוס מילאו תפקיד בכיר בתעמולה הרומית של היוליים, שרצו לפרסם בפרהסיה את מוצאם האלוהי. תעמולה זו הגיעה לשיאה בתקופת קיסר ואוגוסטוס.

ההכרה באיניאס ובונוס כהורים המייסדים של האומה הרומית עשויה להסביר את תפוצתו של ההמנון לאפרודיטה. כפי שציינה נישה מאק סוויני (Mac Sweeney), לאורך העת העתיקה חל עניין גובר במיתוסים שעניינם ייסוד ערים ועמים.⁷⁶ למעלה מכך, בשלהי הרפובליקה היה זה לנוהג שכיח בקרב משפחות מכובדות להוכיח דרך גנאלוגיות מורכבות שמוצאן מאלים, גיבורים ומלכים.⁷⁷ ייסוד רומא והאומה הרומית, כמו גם ייסוד השושלת היולית, התאחדו עם העבר האפי של מלחמת טרויה, והחוליות המקשרות בין מאורעות אלו בציר הזמן של ההיסטוריה המשוכתבת של רומא היו ונוס ואיניאס.

⁷³ Plin. *HN*. 35. 91. הכוונה לציור של אפלט (Apelles), אומן יווני מהמאה הרביעית לפנה"ס.
⁷⁴ על זיהויה של הדמות עם האלה ונוס, ולא עם אלות אחרות שהוצעו על ידי חוקרים, ראו: Anne Booth, "Venus on the Ara Pacis," *Latomus* 25, no. 4 (1966): 873–79; M. K. Thornton, "Augustan Genealogy and the 'Ara Pacis,'" *Latomus* 42, no. 3 (1983): 619–628. חוקרים אלו ואחרים התומכים בזיהוי מדגישים את המקום החשוב שיש לגנאלוגיה האלוהית בתעמולה של אוגוסטוס. לתיאור כללי של המזבח והמסרים שהוא מבקש להעביר לצופה הרומי, ראו: Kathleen Lamp, "The Ara Pacis Augustae: Visual Rhetoric in Augustus' Principate," *RSQ* 39, no. 1 (2009): 1–24.

⁷⁵ על המקדש והממצאים הארכאולוגיים, ראו בהרחבה: Roland R. R. Smith, "The Imperial Reliefs from the Sebasteion at Aphrodisias," *JRS* 77 (1987): 88–138. עוד על ייצוגים חזותיים של ונוס בעולם הרומי, ראו: Rachel Kousser, "Augustan Aphrodites: The Allure of Greek Art in Roman Visual Culture," in *Brill's Companion to Aphrodite*, eds. Amy C. Smith, and Sadie Pickup (Leiden; Boston: Brill, 2010), 285–306.

⁷⁶ Naoise Mac Sweeney, ed., *Foundation Myths in Ancient Societies: Dialogues and Discourses* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2015), 1.

⁷⁷ ראו דיון אצל: Timothy Peter Wiseman, "Legendary Genealogies in Late-Republican Rome," *G&R* 21, no. 2: 153–164. (1974).

גם אם לא מקבלים את טענת ברקייזי בדבר קובץ מסודר של המנונות הומריים, העובדה שההמנון לאפרודיטה הוא המקור הקדום ביותר שנמצא בידינו לנרטיב מפורט השוזר את מוצאם המפואר של היוליים עם הבטחת האלים לשְׁרָרָה על-זמנית, יכולה לאשש את היכרותם עם מקור זה.⁷⁸ היות שסופרים רומים הרבו להתייחס לגנאלוגיה של אוגוסטוס ואדנותו, מתקבל על הדעת שאם היה קיים עותק של ההמנון – וסביר להניח שאכן היה – אזי אוגוסטוס הכירו ומסר אותו לידי המשוררים שפעלו לקידום התעמולה שלו.⁷⁹ העובדה שההמנון לא נשכח והמשיך להיות בשימוש לאורך תקופת הפרינקיפט מעודדת אותנו לשאול אם קיימת האפשרות, ולו הקלושה ביותר, שגם לוקס הכיר אותו. מענה לשאלה זו יכול להאיר את סוגיית המקורות שמהם שאב לוקס טרם העלה על כתב את סיפור חייו של ישו, כמו גם את שאלת זיקתה של הנצרות לעולם ההלניסטי-רומי וההשפעות הפגאניות שחדרו אליה בראשית התהוותה.

זרקור על לידתה של הנצרות

הנצרות הופיעה על בימת ההיסטוריה כתופעה פנים-יהודית בארץ ישראל בשלהי ימי בית שני, תקופה שהתאפיינה באווירה סינקרטית-פלורליסטית. ביטוי לכך ניתן למצוא בהשפעות הדדיות בקרב אוכלוסיות שחלקו את אותו מרחב גאוגרפי. לצד היהדות המרכזית (הפרושים, הצדוקים והאיסיים), סיעות קנאיות, כיתות כגון עדת קומראן שפרשו מהיהדות והתרחקו ממִנְהֶגֶיָה, חוגים שבקרבתם התפתחה ספרות אפוקליפטית ויהודים שמיזגו באורח חייהם סממנים של התרבות ההלניסטית, חיה באזור גם אוכלוסייה נוכרית, שהתרבות והדת היוונית-רומית היו נר לרגליה.⁸⁰ תרבות זו חלשה על פני המרחב היהודי, כפי שעולה מהקמתם של מוסדות ציבוריים שהעניקו לנוף העירוני צביון הלניסטי,⁸¹ חגיגות שנערכו לכבוד האלים השונים, כמו גם פולחן הקיסר שחדר לגבולות הארץ סמוך לתקופה שבה הוא נוסד ברומא.⁸² סביבה זו הייתה ערש הנצרות והאזור שבו פעל ישו בעודו מטיף בערים ובכפרים השונים, כמו גם מקום פועלם של חסידי, בעודם מגבשים את עיקרי אמונתם בשנים הראשונות שלאחר מותו, ויונקים מהתרבות היהודית ומהתרבות היוונית-רומית כאחד.⁸³

⁷⁸ יש להניח שהיו טקסטים נוספים שהוקדשו למיתוס של אפרודיטה ואנכיסס ולא שרדו, וכי הללו השפיעו גם על עיצוב התעמולה של קיסר ואוגוסטוס.

⁷⁹ Olson, "Immortal Encounters," 61.

⁸⁰ על יהדות התקופה, ראו: Jacob Neusner, William Scott Green, and Ernest S. Frerichs, eds., *Judaisms and their Messiahs at the Turn of the Christian Era* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987).

⁸¹ כדוגמה ניתן לציין את הגמנסיון בירושלים שבנה יאסון (מקבים א ד 14) והתאטרון שהקים הורדוס (Joseph. AJ. 15. 341). עוד על סממני ההתייוונות בארץ ישראל, ראו: John J. Collins, *Jewish Cult and Hellenistic Culture: Essays on the Jewish Encounter with Hellenism and Roman Rule* (Leiden: Brill, 2005), 21–43.

⁸² James S. McLaren, "Jews and the Imperial Cult: From Augustus to Domitian," *JSNT* 27, no. 3 (2005): 276.

⁸³ Luke Timothy Johnson, *Among the Gentiles: Greco-Roman Religion and Christianity* (New Haven and London: Yale University Press, 2009), 131; David A. DeSilva, *An introduction to the New Testament: Contexts, Methods & Ministry Formation*, 2nd ed. (Westmont: InterVarsity Press, 2018), 9.

את התנאים שהתירו את התפתחות הנצרות יש להבין על רקע תהליכים שהתרחשו במאה הראשונה לפנה"ס, שהיו כר פורה לצמיחתן של אידאולוגיות קנאיות ומשיחיות.⁸⁴ המאבקים בתוך בית חשמונאי והצורך להכריע ביריבות שנתגלעה בין הורקנוס השני ואריסטובולוס השני על השליטה, אפשרו לאימפריה הרומית דריסת רגל במציאות החברתית-פוליטית של ארץ ישראל. עם כיבוש ירושלים בשנת 63 לפנה"ס בידי פומפיוס ונפילת בית חשמונאי, באה לסיום עצמאותם של היהודים, שעתה היו נתונים לחסדי האימפריה.⁸⁵ בימיו של הורדוס, שעלה על כס המלוכה בהחלטה משותפת (ἐπιψηφισθέντα) (πάντες) של הסנאט,⁸⁶ ושתקופת מלכותו (37-4 לפנה"ס) התאפיינה באכזריות כלפי היהודים והעדפת התרבות ההלניסטית וטיפוחה,⁸⁷ הוכשרה הקרקע להתגבשותן של תנועות וכיתות שחרטו על דגלן את הכמיהה לישועה. חלקן היו בעלות אופי מיליטנטי וביקשו להשתחרר מהעול הרומי דרך פעולות מרי, ואילו אחרות קיוו לגאולה ניסית שתפקוד אותן. על רקע משבר זה שפקד את האומה היהודית פעל ישו, שהחל את פעילותו בגליל ובמהרה סחף אחריו מאמינים רבים.

בשנים הראשונות לאחר מותו של ישו נשארה העדה הנוצרית בירושלים, והמשיכה להטיף את הבשורה בעיקר לאוכלוסייה היהודית. אולם הכרזות (Kerygmata) השליחים לא נשאו פרי ונפלו על אוזניים ערלות. לא רק שמרבית היהודים סירבו לקבל על עצמם את האמונה במשיחיותו של ישו, הם אף פתחו במלחמת חורמה נגד מנהיגי הקהילה. רדיפת השליחים והעדה שימשה זרז להפצת הבשורה מחוץ לירושלים, המרכז הפולחני-תרבותי של האומה היהודית, ולהתפשטותה ברחבי האימפריה עד לרומא, בירתה ומרכז העולם.⁸⁸ עם זאת, גם בתפוצה הביעו היהודים מורת רוח נגד המאמינים שפקדו את בתי הכנסת בהטיפים על ישו כמשיח שנחזה בכתובים.⁸⁹ אך להבדיל מהיהודים שגילו סרבנות ועקשנות,

⁸⁴ על הרקע החברתי-פוליטי שהוביל להופעתה וצמיחתה של הנצרות נכתבו מחקרים רבים. ראו, למשל: James D. G. Dunn, "Prophetic Movements and Zealots," in *The World of the New Testament: Cultural, Social, and Historical Contexts*, eds. Joel B. Green Lee, and Martin McDonald (Grand Rapids: Baker Academic, 2013), 242–251; Richard A. Horsley, "Popular Messianic Movements around the Time of Jesus," *CBQ* 46, no. 3 (1984): 471–495; DeSilva, *An introduction to the New Testament*, 9–26.

⁸⁵ לסקירה של האירועים שהובילו לנפילת בית חשמונאי, ראו: Tessa Rajak, "The Jews Under Hasmonian Rule," in *The Cambridge Ancient History, volume 9: The Last Age of the Roman Republic*, eds. J. A. Crook, Andrew Lintott and Elizabeth Rawson (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 274–309.

⁸⁶ Joseph. *B.J.* 1.284. מתוקף כך היה כפוף הורדוס לרצונותיה וגחמותיה של האימפריה הרומית.

⁸⁷ המקור העיקרי שממנו אנו למדים על תקופת שלטונו של הורדוס הינו יוספוס. על אכזריותו של הורדוס, כפי שהיא מוצגת בכתביו, ראו בהרחבה: Jan Willem Van Henten, "Constructing Herod as a Tyrant: Assessing Josephus' Parallel Passages," in *Flavius Josephus: Interpretation and History*, eds. Jack Pastor, Pnina Stern, and Menahem Mor (Leiden and Boston: Brill, 2011), 193–216. על הורדוס ואימוצו מנהגים המזוהים עם התרבות היוונית-רומית, ראו: Gideon Fuks, "Josephus on Herod's Attitude Towards Jewish Religion: The Darker Side," *JJS* 53, no. 2 (2002): 238–245.

⁸⁸ David C. Sim, "How Many Jews Became Christians in the First Century? The Failure of the Christian Mission to the Jews," *HvTSt* 61, no. 1-2 (2005): 431.

⁸⁹ Eckhard J. Schnabel, "Jewish Opposition to Christians in Asia Minor in the First Century," *BBR* 18, no. 2 (2008): 262–263.

האוכלוסייה הנוכרית אימצה לחיקה את ישו והבשורה, וזאת הודות לפועלו של שאול התרסי – הוא פאולוס, "שליח הגויים" (ἐθνῶν ἀπόστολος).⁹⁰

על אף ששורשיה ההיסטוריים והתאולוגיים של הנצרות נטועים ביהדות, בתהליך הדרגתי ביססו לעצמם המאמינים בישו עיקרי אמונה שהביאו לעקירתה של הכיתה היהודית מהאדמה שממנה צמחה. עקרונות אלו הוגדרו בכתביו של פאולוס כבר באמצע המאה הראשונה לסה"נ. האיגרות שאותן הפנה פאולוס לראשי הכנסיות באימפריה חושפות את ראשיתה של הדוקטרינה הנוצרית, המבוססת על מותו המכפר של ישו ותחייתו.⁹¹ אולם אגרות אלו לא חושפות שום מידע "ביוגרפי" על ישו או על פעילותו.⁹² את החוסר הזה מילאו מחברי הבשורות, שרקמו עור וגידים לדמותו האניגמטית של ישו. בהרחבתם את היריעה על פרקים שונים בחייו של המשיח הנוצרי, מתוך מניעים תאולוגיים-כריסטולוגיים מובהקים, הם סיפקו מענה לסקרנות שקיננה בלב המאמינים, אשר השתוקקו לדעת פרטים על מושא סגידתם.⁹³ זאת הם עשו דרך ליקוט המסורות שנפוצו בקהילות הקדומות.

הבשורה על פי לוקס והמורשת היוונית-רומית

דומה שטרם פועלם של מחברי הבשורות התקיימה מסורת כתיבה ענפה שגוללה את סיפור חייו של ישו, וששירתה את הקהילות לצורכי הטפה. על כך מעיד לוקס באומרו: "רבים שלחו ידם לחבר את ספור הדברים אשר התקיימו בקרבנו, כפי שמסרו לנו אלה אשר מתחלה היו עדי ראיה ומשירתי דבר יהוה" (לוקס א 1-2). עדות זו מלמדת שלרשות לוקס (ויותר מחברי הבשורות) עמד מגוון כתבים שהתבססו על מסורות שבעל פה שנמסרו מפיהם של עדי ראיה, ושעליהן ניתן היה להסתמך כדי לספר על ישו.⁹⁴ עם זאת, מלאכת הכתיבה לא הסתכמה באיסוף והעלאה של המסורות על הכתב. מחברי הבשורה ברו את

⁹⁰ אל הרומים יא 13. על הפצת הנצרות בשנים הראשונות לאחר מותו של ישו, ראו: Christoph Stenschke, "Mission in the Book of Acts: Mission of the Church," *Scriptura* 103, no. 1 (2010): 66–78. יש לציין שבעוד שהמיסיון לגויים החל טרם פועלו של פאולוס, היה זה הוא שסיפק הצדקות תאולוגיות לפעילות בקרב הנוכרים והגדיר את החובות, הדרישות והתנאים המאפשרים את צירוף לחיק הכנסייה. ראו: David G. Horrell, *An Introduction to the Study of Paul*, 3rd ed. (London, New Delhi, New York and Sydney: Bloomsbury Publishing, 2015), 26. על הוויכוחים שהתעוררו בכנסייה הקדומה בקשר לצירוף של הגויים לעדה הנוצרית, ראו: Joshua D. Garroay, "The Pharisee Heresy: Circumcision for Gentiles in the Acts of the Apostles," *NTS* 60, no. 1 (2014): 20–36.

⁹¹ **הראשונה אל הקורинתיים** טו 3–4.

⁹² פרט לצליבת ישו ותחייתו, האירוע היחיד שאותו מזכיר פאולוס הקשור בחייו הינו הסעודה שקיים בטרם הוסגר. ראו: **הראשונה אל הקורинתיים** יא 23–26.

⁹³ Brown, *The Birth of the Messiah*, 28.

⁹⁴ DeSilva, *An introduction to the New Testament*, 121–122. לטענה לפיה השימוש במונח "רבים" הינו אמצעי רטורי, וכי הוא אינו מעיד על כך שהיו בנמצא אנשים רבים שהעלו על כתב חיבורים על ישו, ראו: Joel B. Green, *The Gospel of Luke* (The New International Commentary on the New Testament) (Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company, 1997), 37–38.

החומר שבאמתחתם וערכו אותו במיומנות מרשימה, שמערימה כיום קשיים לפני חוקרים המנסים להתחקות אחר צורתו המקורית.⁹⁵

שאלת המסורות והמקורות שעיצבו את הדרמה הנוצרית הגלומה בחייו של ישו עודנה מעסיקה חוקרים רבים.⁹⁶ קושי זה מקבל משנה תוקף בסיפורי הלידה של ישו, אשר התווספו אחרונים למסורת האוונגליסטית הכתובה,⁹⁷ ושהם טוויים בשתי וערב אלמנטים מקראיים-יהודיים עם אלמנטים יווניים-רומיים, כמו גם מוטיבים ממסורות עממיות ותרבויות שונות.⁹⁸

לצד השימוש הנרחב שלוקס עשה במקרא, כפי שניתן להיווכח למשל מהמזמורים בסיפורי הלידה, הבנויים על רמיזות מקראיות שאותן שזר במלאכת מחשבת כאבני פסיפס⁹⁹ – קיימת סבירות שהוא הסתמך גם על מקורות יווניים-רומיים. החיפוש אחר מקורות אלו צריך להתנהל בכמה מישורים בו-זמנית: ראשית, צריך להתייחס למקום פועלו של לוקס ולמועד כתיבת הבשורה. המרחב הגאוגרפי שבו פעל לוקס היה "סביבת עבודה" שבמחיצתה הוא נחשף למסורות שונות, וחלקן עשויות היו למצוא דרכן לתוך סיפור הלידה. זאת ועוד, הקרע שרק הלך והעמיק בין העדה הנוצרית ליהודים בתקופתו, לרבות הרצון להפנות את הבשורה גם לנוכרים, יכול להסביר את השימוש במוטיבים ובמסורות שמוצאן בתרבות היוונית-רומית. שנית, יש לתת את הדעת לקהל היעד שאליו פנה לוקס: הרצון להטיף על ישו המשיח הוא שהנחה את מחברי הבשורות בעודם מעלים על כתב את סיפור חייו,¹⁰⁰ ומכאן שיש להניח כי לוקס עשה שימוש במסורות שלא היו זרות לנמעני הבשורה כדי להציג בפניהם דמות משיחית. לבסוף, יש להבהיר את מידת למדנותו של לוקס והחינוך שרכש, שכן באמצעותו הוא יכול היה להיחשף למגוון כתבים ומסורות. בחינת הפרמטרים האלו תאפשר לספק תמונה קוהרנטית בנוגע למקורות היווניים-רומיים שהיו יכולים לשרת את לוקס, ודרכה נוכל לאמוד את מידת היכרותו את ההמנון ההומרי לאפרודיטה.

⁹⁵ Kelly R. Iverson, "Orality and the Bovon, *Luke 1*, 6. על היווצרות הבשורות וסקירה של ספרות מחקר רלוונטית, ראו: Kelly R. Iverson, "Orality and the Gospels: A Survey of Recent Research," *CBR* 8, no. 1 (2009): 71–106.

⁹⁶ על הקושי בהתחקות אחר המקורות הנוגעים למסורת של ישו, ראו בקצרה: Schuyler Brown, *The Origins of Christianity: A Historical Introduction to the New Testament*, rev. ed. (Oxford: Oxford University Press, 1993), 36–41.

⁹⁷ ראו בקצרה: Brown, *The Birth of the Messiah*, 26–28.

⁹⁸ לכך התייחס בין היתר אלן דונדס (Dundes), שמתח ביקורת על השימוש השרירותי שעושים חוקרי מקרא בדפוס הגיבור בחיפושם אחר מקבילות יהודיות לסיפורו של ישו, תוך התעלמות ממקבילות של גיבורים הודו-אירופיים וגיבורים שמיים. ראו: Alan Dundes, *Interpreting Folklore* (Bloomington: Indiana University Press, 1980), 223–241.

⁹⁹ ראו: Matteo Crimella, "The Infancy Canticles in Luke," *WPT* 30, no. 2 (2022): 12–17. עוד על השימוש שעשה לוקס במקרא, ראו: Freed, *The Stories of Jesus' Birth*, 87–90.

¹⁰⁰ Geza Vermes, *Jesus the Jew: A Historian's Reading of the Gospels* (Minneapolis, MN: Fortress Press, 1981), 42; E. P. Sanders and M. L. Davies, *Studying the Synoptic Gospels* (London: SCM Press, 1989), 43.

הבשורה השלישית ומעשי השליחים מיוחסים ללוקס הרופא וכן לווייתו של פאולוס,¹⁰¹ וכפי שעולה מהמקורות הקדומים, כבר בעת העתיקה התגלעה מחלוקת ומגוון השערות הועלו באשר למקום כתיבתה: אנטיוכיה, רומא, ביווטיה, פיליפי, אפסוס, קורינתוס ועוד.¹⁰² הפולמוס במחקר נסוב בעיקר בין שתי ערים. הראשונה היא רומא, בין היתר משום שהחיבור **מעשי השליחים** מסתיים עם הגעתו של פאולוס לעיר; השנייה היא אנטיוכיה, בשל הידע הרב שהיה ללוקס על הקהילה הנוצרית בעיר.¹⁰³ היות שערים אלו נהנו מיוקרה תרבותית-אינטלקטואלית בעת העתיקה, לענייננו חשובה העובדה שבשתייהן לוקס יכול היה להיחשף למיתוסים ולמקורות הקשורים בגנאלוגיה של היוליים, ואולי אף להמנון ההומרי.

מפגש הרומאים עם היוונים במאה השלישית לפנה"ס וכיבוש המזרח ההלניסטי במאה השנייה לפנה"ס הפכו את רומא בתהליך הדרגתי לאדמת המורשת של תרבותה המפוארת של יוון. הערצת הספרות היוונית הביאה להקמתן של ספריות פרטיות שבהן אינטלקטואלים נחשפו למגוון כתבים, שאת חלקם אף תרגמו לשפה הרומית. במרוצת השנים הוקמו גם ספריות ציבוריות, הראשונה שבהן על ידי גאיוס אסיניוס פוליו באמצע המאה הראשונה לפנה"ס.¹⁰⁴ ברברה שלרד (Shellard) עמדה על כך שאם אכן לוקס כתב ברומא, ייתכן שהייתה לו גישה למגוון טקסטים כדוגמת כתביו של יוספוס פלאביוס או היסטוריונים אחרים.¹⁰⁵ אי אפשר לפסול את הסברה שההמנון ההומרי היה אחד המקורות שאליהם הוא נחשף, לא כל שכן אם מקבלים את הטענה בדבר מקבץ ההמנונות שהיה בשימושם של סופרים רומים. בדומה לכך, אנטיוכיה הייתה למרכז תרבותי-אינטלקטואלי של המזרח ההלניסטי, כפי שמעידה, בין היתר, הספרייה המלכותית שנבנתה במאה השלישית לפנה"ס לדרישתו של אנטיוכוס השלישי.¹⁰⁶ בימי קיסר ואוגוסטוס נהפכה העיר לבירה אימפריאלית, כפי שניתן להסיק מהמשחקים האולימפיים שנערכו בה

¹⁰¹ Fitzmyer, *The Gospel According to Luke*, 35–37. דמותו של לוקס מוזכרת שלוש פעמים בברית החדשה: אל פילמון א' 24; אל הקולוסים ד' 14; השנייה אל טימותיאוס ד' 11. המקור הראשון שקושר אותו עם מחבר הבשורה הוא "הקאנון המורטורי", המתוארך לאמצע המאה השנייה. לטקסט המלא ותרגומו, ראו: Clare K. Rothschild, *The Muratorian Fragment: Text, Translation, Commentary* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2022), 26–41. הבשורה ניתן להסיק שלוקס הוא רופא, בשל השפה שהוא משתמש והעניין שגילה בנסי ריפוי. ראו: Stein, *Luke*, 20.

¹⁰² James R. Edwards, *The Gospel According to Luke* (Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing, 2015), 12.

¹⁰³ לחוקרים המצדדים ברומא כמקום שבו חיבור לוקס את הבשורה, ראו: Barbara Shellard, *New Light on Luke: Its Purpose, Sources and Literary Context* (London and New York: Sheffield Academic Press, 2002), 34; Allison Trites, and William J. Larkin *Luke, Acts* (Carol Stream, IL: Tyndale House Publishers, 2006), 7. הרואים באנטיוכיה את המקום שבו חיבר לוקס את הבשורה, ראו: Fitzmyer, *The Gospel According to Luke*, 42; Raymond E. Brown, *An introduction to the New Testament*, abridged ed. (London: Yale University Press, 2015), 76; Edwards, *The Gospel According to Luke*, 12.

¹⁰⁴ על הספריות ברומא, ראו בקצרה: Monica Berti, "Greek and Roman Libraries in the Hellenistic Age," in *The Dead Sea Scrolls at Qumran and the Concept of a Library*, eds. Sidnie White Crawford, and Cecilia Wassen Robin Waterfield, (Leiden and Boston: Brill, 2016), 51–53. על יחסם המורכב של הרומאים לתרבות היוונית, ראו: *Taken at the Flood: The Roman Conquest of Greece* (New York: Oxford University Press, 2014), 206–213. Shellard, *New Light on Luke*, 34¹⁰⁵.

¹⁰⁶ Kathryn Stevens, *Between Greece and Babylonia: Hellenistic Intellectual History in Cross-Cultural Perspective* (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), 164.

וממפעלי בנייה מרשימים שהעניקו למרחב הציבורי צביון רומי.¹⁰⁷ קרוב לוודאי שהשימוש התעמולתי שהרבו היוליים לעשות בייצוגים חזותיים כדי להפיץ בפומבי את מוצאם לא פסח על אנטיוכיה. על כך יש להוסיף שבמזרח החלה לראשונה הסגידה לאוגוסטוס כאל ובן של אל (קיסר),¹⁰⁸ וכבר בראשית המאה הראשונה התקיים לכבודו פולחן בסוריה.¹⁰⁹ כל אלה מאפשרים להניח שלצד אלוהותו, מוצאו האלוהי דרך קיסר (וונוס) היה ידוע אף הוא.

את מועד כתיבת הבשורה ו**מעשי השליחים** מתארכים החוקרים בין השנים 80–100 לסה"נ.¹¹⁰ בתקופה זו מרבית האוכלוסייה היהודית בארץ ישראל דחתה את הבשורה ויצאה חוצץ נגד ההטפות על ישו המשיח. תגובת זו עוררה מבוכה, שהרי כפי שפאלוס וברנבא התרעמו: "מִן הַהִכָּרַח הָיָה כִּי לָכֶם [היהודים] ראשונה יִשְׁמְעוּ אֶת דְּבַר אֱלֹהִים, אֲךָ מִכֵּיּוֹן שְׂאֲתֶם דוֹחִים אוֹתוֹ [...] הִנֵּה אֲנִי פוֹנִים אֶל הַגּוֹיִם" (מעשי השליחים יג 47). מציאות זו, יש להניח, הכתיבה את גישתו של לוקס לתיעוד ההיסטוריה של העדה הנוצרית הקדומה.¹¹¹ לוקס רתם את אירועי העבר בסיפור התהוותה של הכנסייה, המתוארים בהרחבה בחיבורו **מעשי השליחים**, להצגת תמונת מראה לרדיפת העדה שהתרחשה בימיו.¹¹² זאת הוא עשה תוך הצגת תיאור מוקצן (כנראה) של המציאות, שהוביל לקרע בין היהודים לנוצרים בקהילתו.¹¹³

כפי שהוזכר לעיל, הרדיפות שיזמו ראשי הקהילה היהודית נגד עדת המאמינים בישו סללו את הדרך להתפשטות הנצרות מחוץ לגבולותיה של ארץ ישראל, ולהפצת האמונה המשיחית ברחבי

¹⁰⁷ על אנטיוכיה בתקופת קיסר ואוגוסטוס, ראו: Glanville Downey, *Ancient Antioch* (Princeton: Princeton University Press, 1962), 75–82.

¹⁰⁸ Larry Kreitzer, "Apotheosis of the Roman Emperor," *BA* 53, no. 4 (1990): 213.

¹⁰⁹ על כך ניתן ללמוד מכתובת שהוקדשה לאוגוסטוס ובני ביתו. ראו: Lucinda Dirven, "The Imperial Cult in the Cities of the Decapolis, Caesarea Maritima and Palmyra: A Note on the Development of Imperial Cults in the Roman Near East," *Aram* 23, no. 23 (2011): 146–147.

¹¹⁰ Delbert Burkett, *An Introduction to the New Testament and the Origins of Christianity* (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), 196. תיארוך זה נובע מהעובדה שלוקס מתייחס לחורבן המקדש (לוקס יט 41–44; כא 21–24). לגורמים נוספים שהביאו חוקרים לטעון זאת, ולתאריכים נוספים שהוצעו במחקר, ראו דיון אצל: Fitzmyer, *The Gospel According to Luke*, 53–57; Stein, *Luke*, 24–26.

¹¹¹ ראו דיון אצל: Gerd Lüdemann, "Acts of Impropriety: The Imbalance of History and Theology in Luke-Acts," *TJT* 24, no. 1 (2008): 68–80. לביקורת על גרד לודמן (Lüdemann), שטען שלוקס "זייף" היסטוריה באמצעות מיזוג של עובדות היסטוריות עם אירועים פלאיים, ראו: Joel B. Green, "Rethinking" History for Theological Interpretation," *JTI* 5, no. 2 (2011): 164–165. כפי שג'ואל ב. גרין (Green) עמד על כך בהתייחסו לאירועים המוצגים בברית החדשה, אף כי העלילה היא תאולוגית ונועדה לשרת אג'נדה זו או אחרת, היא מהווה ייצוג של אירועים היסטוריים. ראו: *Ibid.*, 172.

¹¹² Scott Cunningham, *Through Many Tribulations: The Theology of Persecution in Luke-Acts* (Sheffield: Sheffield Academic Press, 1997), 334.

¹¹³ קו פרשת המים במערכת היחסים הינו ניזוים של היהודים את הנוצרים מבתי הכנסת בתקופתו של לוקס. ראו: Fitzmyer, *The Gospel According to Luke*, 635. על העדויות השונות לנידויה של העדה הנוצרית מבתי הכנסת, ראו בקצרה: Philip Francis Esler, *Community and Gospel in Luke-Acts: The Social and Political Motivations of Lucan Theology* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), 55–58. על **מעשי השליחים** והדיון המחקרי בנוגע להיפרדותה של הנצרות מהיהדות, ראו סקירה אצל: Jason F. Moraff, "Recent Trends in the Study of Jews and Judaism in Luke-Acts," *CBR* 19, no. 1 (2020): 64–87.

האימפריה. לכך היו שתי השלכות מרכזיות: ראשית, זה הוביל למפגשם הראשוני של חסידי ישו עם דתות מסתורין שלא פעלו בגבולות הארץ שבה פעל ישו;¹¹⁴ שנית, הטפת הבשורה בתפוצה, לקהל היהודי והנוכרי כאחד, אילצה את העדה הנוצרית להתמודד עם שינויים גאוגרפיים, תרבותיים, לשוניים ודמוגרפיים,¹¹⁵ דבר שהיה כרוך בהסתגלות למציאות החדשה ו"בתרגום המסורת במובן הרחב ביותר של המילה".¹¹⁶ הסתגלות זו התבטאה בתרגום שפת ההטפה מארמית, שככל הנראה שימשה את ישו,¹¹⁷ ליוונית, תוך אימוץ אוצר מילים חדש והתאמת דפוסי לשון כך שהבשורה תהיה מובנת לאוכלוסייה. בנסיבות אלו, מסתמן שפתיחת שערי הקהילה לנוכרים עשויה להסביר את השימוש במודלים ספרותיים שרווחו בעולם היווני-רומי (ראו להלן). אלו שימשו ללוקס כלי שרת להנגשת הבשורה ולהתאמתה לקהל יעדו, שעל טיבו ואופיו חוקרים רבים נתנו את דעתם.¹¹⁸

מתוך הבשורה עולה שהאוכלוסייה שאליה הפנה לוקס את הבשורה הנוצרית הייתה רבגונית מבחינת מעמדה החברתי-כלכלי, זהותה הדתית ומוצאה האתני.¹¹⁹ אף שהוא פעל בקרב אוכלוסיות שבהן הייתה נוכחות יהודית, מרבית מאלו שאותם ביקש לוקס לצרף לעדה הנוצרית נמנו עם הקהל הנוכרי. מבין הראיות המאששות סברה זו, שאותן מנה ג'וזף פיצמייר (Fitzmyer), ניתן לציין את רצונו להראות שהבטחת הגאולה המקראית הינה אוניברסלית וחובקת את כולם, כמו גם ניסיונותיו, הכושלים לעיתים, להסביר מנהגים שמקורם בתורת משה ושהיו זרים לעולם הנוכרי.¹²⁰ לאלה הוסיף רוברט סטיין (Stein) את היעדרם של ביטויים שמייים, השימוש ב"יהודה" כמונח גנרי המתאר את כל ארץ ישראל, והוספת אדם הראשון ואברהם לגנאלוגיה של ישו.¹²¹ למותר לציין שאם לוקס הסתמך על מקורות נוספים לצד המקרא, הפנייה לקהל לא-יהודי הייתה אחד המניעים המרכזיים שהנחו אותו.

על המקורות הלא-יהודיים ששירתו את לוקס כתב בהרחבה דניס מקדונלד (MacDonald),¹²² שמנה את אוריפידס, קסנופון, אפלטון וורגיליוס כהשפעות בולטות על הבשורה ו**מעשי השליחים**. את בקיאותו של לוקס בטקסטים אלו, שהיו מוכרים והמשיכו להיות בשימוש במסגרות חינוכיות במאה

¹¹⁴ Johnson, *Among the Gentiles*, 27. ההשפעות האפשריות שספגה הנצרות מדתות מסתורין העסיקו חוקרים רבים כבר במאה התשע-עשרה. לדיין נרחב וממצה בנושא, ראו: Devon H. Wiens, "Mystery Concepts in Primitive Christianity and Its Environment," in *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II.23.2, eds. Hildegard Temporini, and Wolfgang Haase (Berlin, New York: de Gruyter, 1980), 1248–1284.

¹¹⁵ Johnson, *Among the Gentiles*, 133.

¹¹⁶ רבקה ניר, **הנצרות הקדומה: שלוש המאות הראשונות** (רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, 2009), 53.

¹¹⁷ P. M. Casey, "In Which Language Did Jesus Teach?" *ExpTim* 108, no. 11 (1997): 326–328.

¹¹⁸ לדיין מפורט על קהל היעד של לוקס, ראו: Shellard, *New Light on Luke*, 37–55.

¹¹⁹ John T. Carroll, *Luke: A Commentary* (Louisville: Presbyterian Publishing Corporation, 2012), 4.

¹²⁰ Fitzmyer, *The Gospel According to Luke*, 58. על חוסר הבנתו של לוקס מנהגי פולחן יהודיים, ראו: Brown, *The*

Birth of the Messiah, 447–449.

¹²¹ Stein, *Luke*, 26–27.

¹²² ראו הערה 8.

הראשונה לסה"נ,¹²³ כמו גם היכרותו עם ההמנון לאפרודיטה שאותו הזכיר בקצרה מקדונלד, וכפי שהדגמתי היה מוכר בתקופה שבה פעל, יש לבחון על רקע זהותו התרבותית וחינוכו. לוקס היה נוכרי והתחנך על ברכיה של התרבות היוונית-רומית. עדות לכך ניתן למצוא ביוונית הרהוטה שלו, שמפרידה אותו מיתר מחברי הבשורות.¹²⁴ על כך עמד לאון מוריס (Morris), שציין כי מיומנותו של לוקס בשפה מוצאת ביטוי בשימוש ביוונית קלאסית בפתחת הבשורה (א 1-4), ביוונית שמחקה סגנון עברי בסיפורי הלידה (א 5-52), וביוונית הלניסטית המזכירה את תרגום השבעים בשאר פרקי הבשורה.¹²⁵ לצד ידיעתו את השפה על בוריה, זיקתו לעולם התרבותי של יוון ורומא משתקפת גם במודלים ובסוגות ספרותיות שעליהם הסתמך. חלק מהחוקרים גרסו שהוא הושפע מההיסטוריוגרפיה הקלאסית וההלניסטית, אחרים שיבחו את כישוריו ברטוריקה המאפיינת את סגנונם של פילוסופים ונואמים, אחדים הדגישו את הישענותו על ביוגרפיות יווניות-רומיות, והיו שצינו שהיכרותו עם מיתוסים של ייסודי ערים משתקפת במעשי השליחים, בתיאורו את ייסודן של קהילות נוצריות.¹²⁶ השפעות אלו הינן תוצר נלווה של החינוך ההלניסטי שלוקס רכש, המושתת על הספרות ההומרית, טרגדיות, כתבים פילוסופיים ועוד.¹²⁷ נוסף על "חיקוי" (*imitatio*) כתבים מכוננים שנועד להכשיר את ידיעת השפה, ככל

¹²³ על כך מעידה רשימה של ספרות חינוכית שעליה ממליץ קווינטיליאנוס, מחנך ורטוריקן רומי מהמאה הראשונה לסה"נ. ראו: Quint. *Inst.* 1. 8.5–12. הרשימה כוללת, בין היתר, את הומרוס, הסידוס, טרגדיות ומשוררים ליריים. רשימה דומה, שלא שרדה וככל הנראה השפיעה על גישתו של קווינטיליאנוס, היא זו שהציע דיניסוס מהליקרנסוס וכוללת היסטוריונים כגון קסנופון, תוקידידס, נואמים ועוד. ראו: Germaine Aujac, ed., *Denys d'Halicanasse: Opuscles rhétoriques. Tome V: L'imitation (fragments, épitomé) – Première lettre à Ammée – Lettre à Pompée Gémios – Dinarque* (Paris: Les belles lettres, 2002), 25–40.

¹²⁴ על היוונית של לוקס בהשוואה ליתר החיבורים המרכיבים את הברית החדשה, וזיקתה ליוונית האטית, ראו בהרחבה: Henry J. Cadbury, *The Style and Literary Method of Luke* (Cambridge: Harvard University Press, 1920; New York: Kraus Reprint Company, 1969), 1–39.

¹²⁵ Leon L. Morris, *Luke: An Introduction and Commentary*, rev. ed. (Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing, 1988), 29.

¹²⁶ על לוקס וההיסטוריוגרפיה היוונית, ראו: Sean A. Adams, "Luke's Preface and Its Relationship to Greek Historiography: A Response to Loveday Alexander," *JGRChJ3* (2006): 177–191. הבשורה (לוקס א 1–4), שבה מציג לוקס את העקרונות המנחים אותו: דיוק, מחקר ואמת. ראו: Shellard, *New Light on Luke*, 19. על השפעותיה של הרטוריקה היוונית, שבאה לידי ביטוי בנאומי התוכחה ששילב בחיבור **מעשי השליחים**, ראו: William S. Kurz, "Hellenistic Rhetoric in the Christological Proof of Luke-Acts," *CBQ* 42, no. 2 (1980): 171–195. על השפעות אפשריות מביוגרפיות יווניות-רומיות, ראו: Charles H. Talbert, *Reading Luke-Acts in Its Mediterranean Milieu* (Leiden and Boston: Brill, 2003), 65–77. הכנסייה, ראו: Walter T. Wilson, "Urban Legends: Acts 10: 1–11: 18 and the Strategies of Greco-Roman Foundation Narratives," *JBL* 120, no. 1 (2001): 77–99; Michael Kochenash, "Reconsidering Luke-Acts and Virgil's Aeneid Negotiating Ethnic Legacies," in *Christian Origins and the New Testament in the Greco-Roman Context: Essays in Honor of Dennis R. MacDonald*, eds. Stanley E. Porter, and Andrew Pitts (Leiden: Brill, 2013), 7–38.

¹²⁷ Ben Witherington III, "Education in the Greco-Roman World," in *The World of the New Testament: Cultural, Social, and Historical Contexts*, eds. Joel B. Green, and Lee Martin McDonald (Grand Rapids: Baker Academic, 2013), 192; Rubén R. Dupertuis, "Writing and Imitation: Greek Education in the Greco-Roman World," *Forum* 1, no. 1 (2007): 7–8.

הנראה למד לוקס גם רטוריקה, שהמשיכה להיות אחד מהמקצועות החיוניים בבתי הספר.¹²⁸ כל אלה מעידים שלוקס לא התבונן על החברה היוונית-רומית מבחוץ כתושב זר, אלא השתייך אליה, לגם ממעיינותיה האינטלקטואליים ועשה שימוש בידע ובמסורות שאליהן נחשף להפצת האמונה המשיחית בקרב האוכלוסייה.

לטענת מ' דיוויד ליטווא (Litwa), מכיוון שהנוצרים חיו באוכלוסייה שבה התרבות השלטת הייתה יוונית-רומית, רוממותו של ישו לדרגת אל נעשתה באמצעות ניכוס סממנים ותכונות שאפיינו ישויות אלוהיות ואישים שעברו האלה.¹²⁹ כך, למשל, התעברות הבתולין מרוח הקודש ולידתו הפלאית של ילד "אלוהי", רעיון שהוא "לא רק זר למקרא וליהדות, אלא בלתי אפשרי", כפי שציין רודולף בולטמן (Bultmann),¹³⁰ אפשרו ללוקס (ולמתי) להציג דמות של משיח נוצרי לחברה שבה התעברותה של אישה מאלוהות לא נחשבה כשייכת לעולם המיתי גרידא.¹³¹ לצד התערבות האל בלידה, מוטיבים רבים בסיפור, גם אם מקורם במקרא, יכולים להתפרש בקרב רבים בהתאם למסורות המוכרות להם.

דוגמה למוטיב דו-משמעי מסוג זה הוא הרועים,¹³² שהימצאותם בבית לחם מרמזת לדוד, אשר היה רועה צאן בעת שנבחר למלוכה על ידי אלוהים.¹³³ חוקרים הסבירו את שילובם של הרועים בסיפור הלידה על רקע המסורת המקראית והמשמעות שהייתה להם בעולם היהודי.¹³⁴ חרף זאת, ניתן להניח שהקהל הנוכרי קישר את הופעת הרועים לסיפורי לידה של גיבורים, כגון התאומים המייסדים של רומא שניצלו על ידי רועה צאן,¹³⁵ או גיבורים ששלחו ידם בעיסוק זה, כגון אנכיסס, שרעה את צאנו בשעה שחזתה בו לראשונה אפרודיטה.¹³⁶ לפיכך, המסורות ששאב לוקס מהתרבות שבחיקה גדל והתעצב כמחבר שירתו אותו כדי להפוך את ישו, כפי שהגדיר זאת מקדונלד, "ממורה יהודי לגיבור אפי", ובכך להציבו מול גיבורי יוון ורומא.¹³⁷

¹²⁸ Kurz, "Hellenistic Rhetoric," 192–193.

¹²⁹ M. David Litwa, *Jesus Deus: The Early Christian Depiction of Jesus as a Mediterranean God* (Minneapolis, MN: Fortress Press, 2014), 20. ראו גם: Talbert, *Reading Luke-Acts, 75–76*. לטענת צ'ארלס טאלברט (Talbert), לוקס פעל בהתאם לקונבנציות רווחות בביוגרפיות יווניות-רומיות, שבהן כל שלב בחייו של המנהיג או הגיבור מטרים את גדולתו.¹³⁰ Rudolf Bultmann, *The History of the Synoptic Tradition*, trans. John Marsh (Oxford: B. Blackwell, 1963), 291, n. 4.

¹³¹ ראו הערה 33.

¹³² לוקס ב 8–20.

¹³³ שמואל א טז 11–13.

¹³⁴ ראו, למשל: Carroll, *Luke*, 130–131; Green, *The Gospel of Luke*, 420–424; Brown, *The Birth of the Messiah*, 69–70.

¹³⁵ למשל: Livy. 1. 4.6–7. נטישתו של תינוק שזה עתה נולד והצלתו על ידי חיות או רועי צאן הייתה למוטיב רווח. ראו: Giulia Pedrucci, "Breastfeeding Animals and Other Wild 'Nurses' in Greek and Roman Mythology," *Gerión* 34 (2016): 307–323. למוטיבים נוספים בלידת ישו והתכתבותם עם סיפורי לידה של גיבורים, ראו: Arthur George, *The Mythology of America's Seasonal Holidays* (Cham: Springer International Publishing, 2020), 202–203.

¹³⁶ ההמנון ההומרי לאפרודיטה, 54–56.

¹³⁷ Dennis R. MacDonald, *Mythologizing Jesus: From Jewish Teacher to Epic Hero* (Lanham: Rowman & Littlefield, 2015), 3, 14.

בהקשר זה ראוי להעיר שלוקס קושר את לידת ישו עם צו שהוציא "הקיסר אוגוסטוס לערך רשום תושבים בכל הארצות" (לוקס ב 1). צו זה, שלמעט הבשורה של לוקס לא מוזכר במקורות נוספים, שירת את לוקס להצגת אוגוסטוס כנציג אלוהים שהביא לכך כי לידתו של ישו תתרחש ב"עיר דוד" (לוקס ב 4).¹³⁸ למעלה מכך, הדבר אפשר ללוקס לקשור את לידת ישו, החונכת את הפצעתו של עידן הישועה והשלום,¹³⁹ עם דמותו של אוגוסטוס, המזוהה באימפריה כמושיע אלוהי שייסד מחדש את תור הזהב.¹⁴⁰ עם זאת, המבשר האמיתי של השלום הוא ישו, שלידתו תשפיע על העולם כולו.¹⁴¹ אם אכן לוקס ביקש ליצור הקבלה בין ישו לאוגוסטוס, טענה שהכתה שורש בקרב חוקרים רבים, הסתמכותו על ההמנון לאפרודיטה בהכרזה על לידת ישו מכשירה את הקרקע להקבלה בין הדמויות. הופעתם של ישו ואוגוסטוס על בימת ההיסטוריה הינה עדות להתגשמות נבואות קדם: הראשון מגשים את נבואת נתן ואת הציפיות להמשכיותה של מלכות בית דוד,¹⁴² והשני מגשים את נבואת פוסידון ואפרודיטה.¹⁴³ הואיל וכך, ההמנון לאפרודיטה אפשר להציג את ההכרזה על לידת ישו מחד גיסא על רקע הכרזת לידתו של איניאס, הוא האב המייסד של רומא, וגם סלל את הדרך לתיאור לידתו של ישו מאידך גיסא על רקע התייחסות לאוגוסטוס, הוא "מייסדה החדש של רומא" ו"איניאס החדש".¹⁴⁴

מוצאו של לוקס והרקע החינוכי שלו מאששים את הסברה כי התרבות היוונית-רומית הייתה חלק מהותי מזהותו. אי לכך, אין זה מן הנמנע שלצד השפעות מקראיות בולטות שניכרות בסיפור לידת ישו, לוקס שזר מסורות פגאניות במגמה לעצב את המשיח הנוצרי כתמונת מראה של גיבורים ומנהיגים יווניים-רומיים שהועלו על נס בקרב האוכלוסייה הנוכרית. על רקע דברים אלו, הדמיון בין ההכרזה שנמסרה למרים לזו שנמסרה לאנכיסס מקבל משנה תוקף, והוא יכול להצביע על שימוש של לוקס בהמנון.

¹³⁸ Fitzmyer, *The Gospel According to Luke*, 393. בניגוד למקרא, שם המינוח "עיר דוד" מיוחס לירושלים (למשל: שמואל ב ה 9; דברי הימים א יא 5), זיהויה של בית לחם עם דוד סייע ללוקס לחזק הקשר בין ישו לדוד. ראו בקצרה: Strauss, *The Davidic Messiah in Luke-Acts*, 110–111.

¹³⁹ לוקס ב 11, 14.

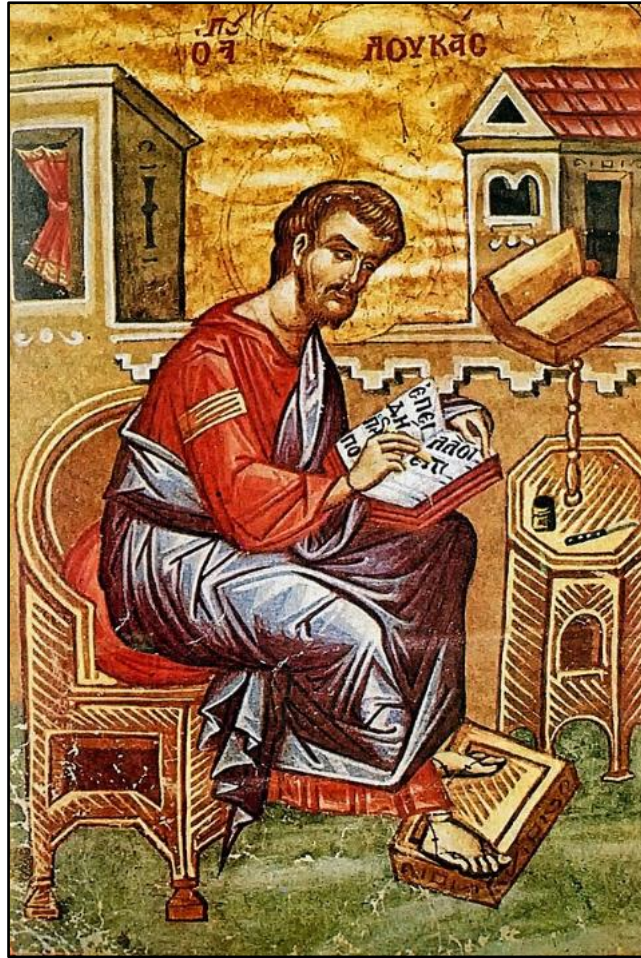
¹⁴⁰ Green, *The Gospel of Luke*, 130–131; Fitzmyer, *The Gospel According to Luke*, 394; John Nolland, *Luke 1*: 1–9: 20 (Dallas: Word Books Publisher, 1989), 112. יש לציין שגם לידת אוגוסטוס התפרשה כשחר של עידן חדש. על כך מעידה כתובת ביוונית שנמצאת בפריאנה שבאסיה הקטנה, המהללת את לידתו כראשית "הבשורות הטובות לעולם" (ὡς ἀρχὴ ἀγαθῶν καὶ εὐαγγελίας). לנוסח המלא של הכתובת, ראו: Umberto Laffi, "Le iscrizioni relative all'introduzione nel 9 A.C del nuovo calendario della provincia d'Asia," *SCO 16* (1967): 5–98.

¹⁴¹ Fitzmyer, *The Gospel According to Luke*, 394.

¹⁴² שמואל ב ז 12–16; ישעיהו ט 5–6.

¹⁴³ Kochenash, "'Adam, Son of God'," 314.

¹⁴⁴ Enenkel, "Epic Prophecy as Imperial Propaganda?" 179, 189.

דיוקנו של לוקס, כפי שצויר ביוון במאה החמש-עשרה

סיכום ומסקנות

בחינת הכרזות הלידה כסצנת-דפוס מאששת את קווי הדמיון בין ההכרזה שנמסרה למרים לזו שנמסרה לאנכיסס. לצד זיקה ספרותית שמשקפת במבנה הסצנה, עולה זיקה קונספטואלית מהצגת חשיבות הילד כמי שלו מובטחת המלכות ומהצבת ייעודו בליבת ההכרזות. נקודות השקה אלו מניחות את התשתית לדיון בשאלה האם לוקס התוודע להמנון לאפרודיטה בשעה שליקט מסורות הקשורות בלידת ישו. חרף העובדה שהטקסטים חוברו בהפרש של יותר מ-750 שנים, תפוצת ההמנון מאפשרת לגשר על הפער הכרונולוגי. את הסיבה להכרתו בעולם הרומי יש לתלות בתוכן ההכרזה. ראשית, נבואת אפרודיטה מאירה על המקור האלוהי של העם הרומי, ובתקופת אוגוסטוס היא אף עברה פעולת עריכה כדי לספק הצדקה אלוהית להגמוניה הרומית. שנית, ההמנון הוא הטקסט הקדום והמפורט ביותר ששימש את היוליים כדי להתהדר במקורות (*origo*) שלהם. בחברה שבה סיפורי ייסוד העניקו יוקרה ושבה משפחות ביקשו להפגין את מוצאן, מתקבל על הדעת שהמנון המהלל את אפרודיטה, שבתיווכו של קיסר קיבלה את תואר "האם המייסדת" של היוליים בפרט ושל הרומיים בכלל, היה מוכר היטב.

דמויותיהם של ונוס ואיניאס נרתמו לצרכים פוליטיים-תעמולתיים כבר במאה השנייה לפנה"ס, ועל כך יש מגוון רחב של עדויות – החל במקורות ספרותיים, דרך עדויות נומיסמטיות וכלה בממצאים אפיגרפיים וארכאולוגיים שנמצאו גם בפרובינקיות וברחבי האימפריה. אף כי היה זה בעיקר בתקופת קיסר אוגוסטוס שזיקת היוליים לונוס ואיניאס מצאה ביטוי במרחב הפוליטי והציבורי, נראה שהיחוס האלוהי המשיך להיחשב מקור לגאווה כל זמן שקיסרי רומא נמנו עם השושלת היוליו-קלאודית.

תקופה זו עמדה בסימן של התגבשות המסורות הנוצריות. היחוס האלוהי של היוליים זכה להתקבלות, ויש להניח שגם לוקס הכיר זאת בשעה שכתב את סיפור חייו של ישו. עם זאת, הניסיון לעמוד על הרקע התרבותי של לוקס חיוני לבחינת היכרותו את ההמנון. אף כי כל פרט בחייו לוט בערפל, מהידע המועט שנמצא בידינו ניתן להסיק שלוקס לא רק חי בחברה שבה התרבות השלטת הייתה יוונית-רומית, אלא שהוא גם השתייך אליה בעצמו, וזהותו התגבשה מתוך התרבות העשירה הזאת. מיומנותו ובקיאותו בשפה היוונית מאפשרות להניח שמדובר באדם מלומד שהכיר את הכתבים שהינם אבני היסוד של המורשת היוונית-רומית. אף שקשה להוכיח שההמנון היה מבין החיבורים שאליהם נחשף לוקס במהלך חינוכו, שכן המקורות השונים לא מונים את ההמנונות ההומריים עם הטקסטים שנלמדו בבתי הספר,¹⁴⁵ אם אכן לוקס פעל ברומא יש להניח כי בכל זאת הייתה לו גישה להמנון. מנגד, אין לשלול גם את האפשרות שההמנון עשה לו כנפיים מחוץ לרומא, במיוחד לאור העובדה שהגנאלוגיה של היוליים מוצאת ביטוי חזותי ברחבי האימפריה.

פנייתו של לוקס לקהל לא-יהודי מחזקת את ההנחה שהוא עשה שימוש במסורות מהעולם התרבותי שאליו השתייכו נמעניו. בכך עלה בידו להציג משיח ממוצא אלוהי שלא נופל מגיבורי האפוס ההומרי. אם צודקת טענתי שהוא התבסס על ההמנון, אזי הגיונית הצגת ישו כבבואה של איניאס, האב הקדמון של רומא ואוגוסטוס. בכך הכין לוקס את הקרקע לתיאור הלידה של ישו המשיח, שמעוגנת בצו שיצא מאת הקיסר אוגוסטוס, ולהקבלה בין הקיסר הרומי לישו – מביא השלום והמושיע האמיתי.

לאור זאת, ניתן לסכם ולומר שאף כי לידת ישו מושתתת על דגם ספרותי שמופיע בתרבויות שונות, נדמה שלוקס נשאר נאמן למסורת היוונית-רומית שבה היו נטועים שורשיו. למרות מחסור בעדויות חד-משמעיות, הדמיון בין שתי הכרזות הלידה לא משתמע לשתי פנים, ומאפשר לגבש מסקנה שאמנם נחה על השערות – אך נדמה כי הן מבוססות דִּין. המשך שימורו של ההמנון ההומרי בתודעה הרומית, התמצאותו של לוקס בטקסטים ובמסורות השייכות לתרבות שעימה מזוהים הוא וקהל יעדו, והישענותו על מסורות אלו כדי להפנות אל קהלו את הבשורה – כל אלה מתירים להסיק שהאפשרות כי הוא התבסס על

¹⁴⁵ ראו הערה 122.

ההמנון ההומרי בעצבו את ההכרזה שקיבלה מרים, או לכל הפחות הכיר אותו בנוסח זה או אחר, סבירה בהחלט.

מכך ניתן להניח שזיקתה של הנצרות לעולם ההלניסטי-רומי היא חלק אינטגרלי מהתפתחות המסורות הקדומות שהרכיבו את סיפור חייו של ישו. ההשפעות שהיו למורשת זו על התאולוגיה הנוצרית מוצאות ביטוי כבר בשלבים המוקדמים של התגבשות הסיפור הנוצרי, וניתן למקם אותן במחצית השנייה של המאה הראשונה בקירוב – קרי, בתקופת המעבר בין המסורות שבעל פה (שאליהן התייחס לוקס בפתיחת הבשורה) לבשורות הכתובות. בסיכומו של דבר ניכר כי אף שהאמונה המשיחית היא תופעה יהודית שצמחה מתוך המציאות החברתית-פוליטית של המאה הראשונה לסה"נ, עד מהרה התווספו לה רבדים נוספים – אשר התפתחו מהמפגש של מעצבי המסורות הנוצריות עם התרבות היוונית-רומית, ומרצונם להפנות את הבשורה לאוכלוסייה הלא-יהודית.

ביבליוגרפיה

מקורות ראשוניים

	מקרא
ספרות יהודית הלניסטית	
יוספוס פלאביוס, קדמוניות היהודים	בראשית
יוספוס פלאביוס, מלחמות היהודים	שמות
הברית החדשה	שמואל א
הבשורה על פי מתי	שמואל ב
הבשורה על פי לוקס	
מעשי השליחים	ישעיהו
אל הרומים	הושע
הראשונה אל הקורינתיים	תהילים
אל הקולוסים	דברי הימים א
השנייה אל טימותיאוס	
אל פילמון	
ספרים חיצוניים	מקבים א
ספרות יוונית-רומית	
אובידיוס, לוח השנה	

אובידיוס, מטמורפוזות	ורגיליוס, האינאיס
דיו קסיוס, היסטוריה הרומית	לוקרטיוס, על טבע היקום
דיוניסיוס מהליקרנסוס, קדמוניות רומא	ליוויוס, מאז ייסוד העיר
ההמנון ההומרי לאפרודיטה	סוטוניוס, חיי שנים-עשר הקיסרים
הומרוס, איליאדה	סטרבון, גיאוגרפיקה
הורטיוס, הסאטירות	פליניוס הזקן, תולדות הטבע
הסידוס, תיאוגוניה	קווינטיליאנוס, תורת הנאום

מקורות משניים

אפרון, יהושע. ראשית הנצרות ואפוקליפטיקה בתולדות ישראל. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2006.
 ניר, רבקה. הנצרות הקדומה: שלוש המאות הראשונות. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, 2009.
 סברן, ג'ורג'. ויפגע המקום: הסיפור התיאופני במקרא. בני ברק: הקיבוץ המאוחד, 2010.
 סימון, אוריאל. קריאה ספרותית במקרא: סיפורי נביאים. ירושלים: מוסד ביאליק, 1997.
 שפאן, שלמה ושובה, משה. ההמנונות ההומריים. ירושלים: חברה להוצאת ספרים על יד האוניברסיטה העברית, תש"ו.

Adams, Sean A. "Luke's Preface and Its Relationship to Greek Historiography: A Response to Loveday Alexander." *JGRChJ* 3 (2006): 177–191.

Alter, Robert. "Biblical Type-Scenes and the Uses of Convention." *CI* 5, no. 2 (1978): 355–368.

Alter, Robert. "How Convention Helps Us Read: The Case of the Bible's Annunciation Type-Scene." *Proof* 3, no. 2 (1983): 115–130.

Arend, Walter. *Die Typischen Scenen bei Homer*. Berlin: Weidman, 1933.

Ascheri, Paola. "The Greek Origins of the Romans and the Roman Origins of Homer in the Homeric Scholia and in *POxy*. 3710." In *From Scholars to Scholia: Chapters in the History of Ancient Greek Scholarship*, edited by Franco Montanari and Lara Pagani, 65–86. Berlin and New York: de Gruyter, 2011.

Aujac, Germaine (ed.). *Denys d'Halicarnasse: Opuscules rhétoriques. Tome V: L'imitation (fragments, épitomé) – Première lettre à Ammée - Lettre à Pompée Géminos – Dinarque*. Paris: Les belles lettres, 1992.

- Aus, Roger David. *Matthew 1–2 and the Virginal Conception: In Light of Palestinian and Hellenistic Judaic Traditions on the Birth of Israel's First Redeemer, Moses*. Lanham: University Press of America, 2004.
- Barchiesi, Alessandro. "Venus' Masterplot: Ovid and the Homeric Hymns." In *Ovidian Transformations: Essays on Ovid's Metamorphoses and Its Reception*, edited by Philip Hardie, Alessandro Barchiesi, and Stephen Hinds, 112–126. Cambridge: Cambridge Philosophical Society, 1999.
- Beard, Mary. "Religion." In *The Cambridge Ancient History*, edited by J. A. Crook, Andrew Lintott, and Elizabeth Rawson, 729–768. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Bell, Kimberly K. "'Translatio' and the Constructs of a Roman Nation in Virgil's 'Aeneid'." *RMMLA* 62, no. 1 (2008): 1–24.
- Berlin, Adele. *Poetics and Interpretation of Biblical Narrative*. Sheffield: Almond Press, 1983.
- Berti, Monica. "Greek and Roman Libraries in the Hellenistic Age." In *The Dead Sea Scrolls at Qumran and the Concept of a Library*, edited by Sidnie White Crawford, and Cecilia Wassen, 33–54. Leiden and Boston: Brill, 2016.
- Booth, Anne. "Venus on the Ara Pacis." *Latomus* 25, no. 4 (1966): 873–879.
- Bovon, François. *Luke 1: A commentary on the Gospel of Luke 1: 1–9: 50*. Translated by Christine M. Thomas. Augsburg Fortress Publishers, 2002.
- Brown, Raymond E. *The virginal Conception and Bodily Resurrection of Jesus*. New York: Paulist Press, 1973.
- Brown, Raymond E. *The Birth of the Messiah: A Commentary on the Infancy Narratives in the Gospels of Matthew and Luke*. New York: Doubleday, 1977.
- Brown, Raymond E. *An Introduction to the New Testament*. Abridged ed. London: Yale University Press, 2015.
- Brown, Schuyle. *The Origins of Christianity: A Historical Introduction to the New Testament*. Revised ed. Oxford: Oxford University Press, 1993.

- Bultmann, Rudolf. *The History of the Synoptic Tradition*. Translated by John Marsh. Oxford: B. Blackwell, 1963.
- Burkett, Delbert. *An Introduction to the New Testament and the Origins of Christianity*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
- Cadbury, Henry J. *The Style and Literary Method of Luke*. Cambridge: Harvard University Press, 1920; Reprint, New York: Kraus Reprint Company, 1969.
- Campbell, Joseph. *The Hero with a Thousand Faces*. 2nd ed. Princeton: Princeton University Press, 1968.
- Carroll, John T. *Luke: A Commentary*. Louisville: Presbyterian Publishing Corporation, 2012.
- Casali, Sergio. "The Development of the Aeneas Legend." In *A Companion to Vergil's Aeneid and its Traditions*, edited by Joseph Farrell, and Michael C. J. Putnam, 37–51. Hoboken: Wiley-Blackwell, 2010.
- Casey, P. M. "In Which Language Did Jesus Teach?" *ExpTim* 108, no. 11 (1997): 326–328.
- Collins, John J. *Jewish Cult and Hellenistic Culture: Essays on the Jewish Encounter with Hellenism and Roman Rule*. Leiden: Brill, 2005.
- Cornell, Timothy J. "Aeneas and the Twins: The Development of the Roman Foundation Legend." *CCJ* 21 (1975): 1–32.
- Crimella, Matteo. "The Infancy Canticles in Luke." *WPT* 30, no. 2 (2022): 7–29.
- Cunningham, Scott. *Through Many Tribulations: The Theology of Persecution in Luke-Acts*. Sheffield: Sheffield Academic Press, 1997.
- DeSilva, David A. *An introduction to the New Testament: Contexts, Methods & Ministry Formation* (2nd ed.). Westmont: InterVarsity Press, 2018.
- Dirven, Lucinda. "The Imperial Cult in the Cities of the Decapolis, Caesarea Maritima and Palmyra: A Note on the Development of Imperial Cults in the Roman Near East." *Aram* 23, no. 23 (2011): 141–156.
- Downey, Glanville. *Ancient Antioch*. Princeton: Princeton University Press, 1962.
- Dundes, Alan. *Interpreting Folklore*. Bloomington: Indiana University Press, 1980.

- Dunn, James D. G. "Prophetic Movements and Zealots." In *The World of the New Testament: Cultural, Social, and Historical Contexts*, edited by Joel B. Green Lee and Martin McDonald, 242–251. Grand Rapids: Baker Academic, 2013.
- Dupertuis, Rubén R. "Writing and Imitation: Greek Education in the Greco-Roman World." *Forum* 1, no. 1 (2007): 3–29.
- Edwards, James R. *The Gospel According to Luke*. Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing, 2015.
- Enenkel, Karl A. E. "Epic Prophecy as Imperial Propaganda? Jupiter's First Speech in Virgil's Aeneid." In *The Manipulative Mode: Political Propaganda in Antiquity. A Collection of Case Studies*, edited by Karl A.E. Enenkel, and Ilja Leonard Pfeijffer, 167–218. Leiden: Brill, 2005.
- Erker, Darja Šterbenc. "Doubting Deification of a Mortal in Rome: The Case of Julius Caesar." *Archiv Für Religionsgeschichte* 23, no. 1 (2022): 127–151.
- Esler, Philip Francis. *Community and Gospel in Luke-Acts: The Social and Political Motivations of Lucan Theology*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
- Evans, Jane DeRose. *The Art of Persuasion: Political Propaganda from Aeneas to Brutus*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1992.
- Farney, Gary D. "The Trojan Genealogy of the Iulii before Caesar the Dictator." *AHB* 27 (2013): 49–54.
- Faulkner, Andrew. *The Homeric Hymn to Aphrodite: Introduction, Text, and Commentary*. Oxford and New York: Oxford University Press, 2008.
- Finlay, Timothy D. *The Birth Report Genre in the Hebrew Bible*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2005.
- Fitzmyer, Joseph A. *The Gospel According to Luke: I-IX*. New York: Doubleday, 1982.
- Foley, Joe. "Form Criticism and Genre Theory." *Language and Literature* 4, no. 3 (1995): 173–191.
- Freed, Edwin D. *The Stories of Jesus' Birth: A Critical Introduction*. Sheffield: Academic Press, 2011.

- Fuks, Gideon. "Josephus on Herod's Attitude Towards Jewish Religion: The Darker Side." *JJS*53, no. 2 (2002): 238–245.
- Galinsky, Karl. *Aeneas, Sicily, and Rome*. Princeton: Princeton University Press, 1969.
- Garroway, Joshua D. "The Pharisee Heresy: Circumcision for Gentiles in the Acts of the Apostles." *NTS*60, no. 1 (2014): 20–36.
- George, Arthur. *The Mythology of America's Seasonal Holidays*. Cham: Springer International Publishing, 2020.
- Green, Joel B. *The Gospel of Luke* (The New International Commentary on the New Testament). Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company, 1997.
- Green, Joel B. "'Rethinking History' for Theological Interpretation." *JTI*5, no. 2 (2011): 159–173.
- Harrison, S. J. *Generic Enrichment in Vergil and Horace*. Oxford and New York: Oxford University Press, 2007.
- Haslam, M. W. "Homeric Words and Homeric Metre: Two Doublets Examined (λείβω/εἰβω, γᾶῖα/αῖα)." *Glotta*54 (1976): 201–211.
- Havrelock, Rachel. "The Myth of Birthing the Hero: Heroic Barrenness in the Hebrew Bible." *BibInt*16, no. 2 (2008): 154–178.
- Heath, Malcolm. "Was Homer a Roman?" *PLLS*10 (1998): 23–56.
- Henten, Jan Willem Van. "Constructing Herod as a Tyrant: Assessing Josephus' Parallel Passages." In *Flavius Josephus: Interpretation and History*, edited by Jack Pastor, Pnina Stern, and Menahem Mor, 193–216. Leiden and Boston: Brill, 2011.
- Hoekstra, A. *The Sub-Epic Stage of the Formulaic Tradition: Studies in the Homeric Hymns to Apollo, to Aphrodite and to Demeter*. Amsterdam and London: North-Holland Publishing Company, 1970.
- Horrell, David G. *An Introduction to the Study of Paul* (3rd ed.). London, New Delhi, New York and Sydney: Bloomsbury Publishing, 2015.
- Horsley, Richard A. "Popular Messianic Movements around the Time of Jesus." *CBQ*46, no. 3 (1984): 471–495.

- Iverson, Kelly R. "Orality and the Gospels: A Survey of Recent Research." *CBR*8, no. 1 (2009): 71–106.
- Johnson, Luke Timothy. *The Gospel of Luke*. Collegeville: Liturgical Press, 1991.
- Johnson, Luke Timothy. *Among the Gentiles: Greco-Roman Religion and Christianity*. New Haven and London: Yale University Press, 2009.
- Kamudzandu, Israel. *Abraham as a Spiritual Ancestor: A Postcolonial Zimbabwean Reading of Romans 4*. Leiden: Brill, 2010.
- Kearns, Emily. "The Gods in the Homeric Epics." In *The Cambridge Companion to Homer*, edited by Robert Fowler, 59–73. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Keith, Alison. "The Homeric Hymn to Aphrodite in Ovid and Augustan Literature." In *The Reception of the Homeric Hymns*, edited by Andrew Faulkner, Athanassios Vergados, and Andreas Schwab, 109–126. Oxford: Oxford University Press, 2016.
- Knierim, Rolf. "Old Testament Form Criticism Reconsidered." *Int*27, no. 4 (1973): 435–468.
- Kochenash, Michael. "Reconsidering Luke-Acts and Virgil's Aeneid Negotiating Ethnic Legacies." In *Christian Origins and the New Testament in the Greco-Roman Context: Essays in Honor of Dennis R. MacDonald*, edited by Stanley E. Porter and Andrew Pitts, 7–38. Leiden: Brill, 2013.
- Kochenash, Michael. "'Adam, Son of God' (Luke 3.38): Another Jesus–Augustus Parallel in Luke's Gospel." *NTS*64, no. 3 (2018): 307–325.
- Kousser, Rachel. "Augustan Aphrodites: The Allure of Greek Art in Roman Visual Culture." In *Brill's Companion to Aphrodite*, edited by Amy C. Smith and Sadie Pickup, 285–306. Leiden; Boston: Brill, 2010.
- Kreitzer, Larry. "Apotheosis of the Roman Emperor." *BA*53, no. 4 (1990): 211–217.
- Kuhn, Karl A. "The Point of the Step-Parallelism in Luke 1–2." *NTS*47, no. 1 (2001): 38–49.
- Kurz, William S. "Hellenistic Rhetoric in the Christological Proof of Luke-Acts." *CBQ*42, no. 2 (1980): 171–195.
- Laffi, Umberto. "Le iscrizioni relative all'introduzione nel 9 A.C del nuovo calendario della provincia d'Asia." *SCO*16 (1967): 5–98.

- Lamp, Kathleen. "The Ara Pacis Augustae: Visual Rhetoric in Augustus' Principate." *RSQ* 39, no. 1 (2009): 1–24.
- Leeming, David Adams. *Mythology: The Voyage of the Hero* (3rd ed.). New York: Oxford University Press, 1998.
- Litwa, M. David. *Jesus Deus: The Early Christian Depiction of Jesus as a Mediterranean God*. Minneapolis, MN: Fortress Press, 2014.
- Luce, Torry J. "Political Propaganda on Roman Republican Coins: Circa 92–82 BC." *AJA* 72, no. 1 (1968): 25–39.
- Lüdemann, Gerd. "Acts of Impropriety: The Imbalance of History and Theology in Luke-Acts." *TJT* 24, no. 1 (2008): 65–80.
- Mac Sweeney, Naoise (ed.). *Foundation Myths in Ancient Societies: Dialogues and Discourses*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2015.
- MacDonald, Dennis R. *Luke and Vergil: Imitations of Classical Greek Literature*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2014.
- MacDonald, Dennis R. *Mythologizing Jesus: From Jewish Teacher to Epic Hero*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2015.
- McLaren, James S. "Jews and the Imperial Cult: From Augustus to Domitian." *JSNT* 27, no. 3 (2005): 257–278.
- Mihelic, Joseph L. "The Influence of Form Criticism on the Study of the Old Testament." *JBR* 19, no. 3 (1951): 120–129.
- Moraff, Jason F. "Recent Trends in the Study of Jews and Judaism in Luke-Acts." *CBR* 19, no. 1 (2020): 64–87.
- Morris, Leon L. *Luke: An Introduction and Commentary* (Revised ed.). Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing, 1988.
- Mulenburg, James. "Form Criticism and Beyond." *JBL* 88, no. 1 (1969): 1–18.
- Neusner, Jacob, Green, William Scott, and Frerichs, Ernest S. (eds.). *Judaisms and their Messiahs at the Turn of the Christian Era*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

- Niditch, Susan. *A Prelude to Biblical Folklore: Underdogs and Tricksters*. Urbana, IL: University of Illinois Press, 2000.
- Nolland, John. *Luke 1: 1–9: 20*. Dallas: Word Books Publisher, 1989.
- Olson, S. Douglas. "Immortal Encounters: 'Aeneid' 1 and the 'Homeric Hymn to Aphrodite'." *Vergilius (1959)* 57 (2011): 55–61.
- Olson, S. Douglas. *The "Homeric Hymn to Aphrodite" and Related Texts: Text, Translation and Commentary*. Berlin: de Gruyter, 2012.
- Orlin, Eric M. *Temples, Religion and Politics in the Roman Republic*. Leiden and Boston: Brill, 1996.
- Parker, Robert. "Θεῶν Φίλτρα: Sexual Union between Gods and Mortals." In *Conceptualising Divine Unions in the Greek and Near Eastern Worlds*, edited by Eleni Pachoumi, 148–167. Leiden; Boston: Brill, 2021.
- Pedrucci, Giulia. "Breastfeeding Animals and Other Wild 'Nurses' in Greek and Roman Mythology." *Gerión* 34 (2016): 307–323.
- Raglan, FitzRoy Richard Somerset. *The Hero: A Study in Tradition, Myth and Drama*. New York: Dover Publications, 2003. First published 1936 by Methuen.
- Rajak, Tessa. "The Jews Under Hasmonean Rule." In *The Cambridge Ancient History, volume 9: The Last Age of the Roman Republic*, edited by J. A. Crook, Andrew Lintott and Elizabeth Rawson, 274–309. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Ramage, Edwin S. "Sulla's Propaganda." *Klio* 73 no. 73 (1991): 93–121.
- Rank, Otto. *The Myth of the Birth of the Hero: A Psychological Exploration of Myth*. Translated by G. C. Richter and E. J. Lieberman. Maryland: John Hopkins University Press, 2004.
- Richardson, Nicholas. *Three Homeric Hymns: To Apollo, Hermes, and Aphrodite*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
- Rives, James. "Venus Genetrix Outside Rome." *Phoenix* 48, no. 4 (1994): 294–306.
- Rothschild, Clare K. *The Muratorian Fragment: Text, Translation, Commentary*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2022.

- Sanders, E. P. and Davies, M. L. *Studying the Synoptic Gospels*. London: SCM Press, 1989.
- Schein, Seth L. *Homeric Epic and Its Reception: Interpretive Essays*. Oxford: Oxford University Press, 2016.
- Schnabel, Eckhard J. "Jewish Opposition to Christians in Asia Minor in the First Century." *BBR*18, no. 2 (2008): 233–270.
- Shellard, Barbara. *New Light on Luke: Its Purpose, Sources and Literary Context*. London and New York: Sheffield Academic Press, 2002.
- Sim, David C. "How Many Jews Became Christians in the First Century? The Failure of the Christian Mission to the Jews." *HvTSt*61, no. 1-2 (2005): 417–440.
- Smith, Peter M. "Aineiadai as Patrons of Iliad XX and the Homeric Hymn to Aphrodite." *HSCP*85 (1981): 17–58.
- Smith, Roland R. R. "The Imperial Reliefs from the Sebasteion at Aphrodisias." *JRS* 77 (1987): 88–138.
- Solmsen, Friedrich. "Aeneas Founded Rome with Odysseus." *HSCP*90 (1986): 93–110.
- Sowa, Cora Angier. *Traditional Themes and the Homeric Hymns*. Wauconda, IL: Bolchazy-Carducci Publishers, 1984.
- Stein, Robert A. *Luke: An Exegetical and Theological Exposition of Holy Scripture*. Nashville, TN: Broadman Press, 1993.
- Stenschke, Christoph. "Mission in the Book of Acts: Mission of the Church." *Scriptura*103, no. 1 (2010): 66–78.
- Stevens, Kathryn. *Between Greece and Babylonia: Hellenistic Intellectual History in Cross-Cultural Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
- Strauss, Mark L. *The Davidic Messiah in Luke-Acts: The Promise and Its Fulfillment in Lukan Christology*. Sheffield: Sheffield Academic Press, 1995.
- Strolonga, Polyxeni. "The Homeric Hymns Turn into Dialogues: Lucian's *Dialogues of the Gods*." In *The Reception of the Homeric Hymns*, edited by Andrew Faulkner, Athanassios Vergados, and Andreas Schwab, 145–164. Oxford: Oxford University Press, 2016.

- Talbert, Charles H. *Reading Luke-Acts in Its Mediterranean Milieu*. Leiden and Boston: Brill, 2003.
- Talbert, Charles H. "Miraculous Conceptions and Births in Mediterranean Antiquity." In *The Historical Jesus in Context*, edited by Amy-Jill Levine, Dale C. Allison, and John Dominic Crossan, 79–86. Princeton: Princeton University Press, 2006.
- Thornton, M. K. "Augustan Genealogy and the 'Ara Pacis'." *Latomus* 42, no. 3 (1983): 619–628.
- Trites, Allison A. and Larkin, William J. *Luke, Acts*. Carol Stream, IL: Tyndale House Publishers, 2006.
- Underberg, Natalie M. "The Hero Cycle: Various Motifs in A." In *Archetypes and Motifs in Folklore and Literature*, edited by Jane Garry, and Hasan El-Shamy, 10–16. London and New York: Routledge, 2017.
- Vermes, Geza. *Jesus the Jew: A Historian's Reading of the Gospels*. Minneapolis, MN: Fortress Press, 1981.
- Wallensten, Jenny. "Interactive Aphrodite: Greek Responses to the Idea of Aphrodite as Ancestress of the Romans." In *Brill's Companion to Aphrodite*, edited by Amy C. Smith and Sadie Pickup, 269–284. Leiden and Boston: Brill, 2010.
- Wansbrough, Henry. "The Infancy Stories of the Gospels since Raymond E. Brown." In *New Perspectives on the Nativity*, edited by Jeremy Corley, 4–22. London and New York: T. & T. Clark International, 2009.
- Waterfield, Robin. *Taken at the Flood: The Roman Conquest of Greece*. New York, NY: Oxford University Press, 2014.
- Weinstock, Stefan. *Divus Julius*. Oxford: Clarendon Press, 1971.
- Wiens, Devon H. "Mystery Concepts in Primitive Christianity and Its Environment." In *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, II.23.2*, edited by Hildegard Temporini, and Wolfgang Haase, 1248–1284. Berlin and New York: de Gruyter, 1980.
- Wilson, Walter T. "Urban Legends: Acts 10: 1–11: 18 and the Strategies of Greco-Roman Foundation Narratives." *JBL* 120, no. 1 (2001): 77–99.

Wiseman, Timothy Peter. "Legendary Genealogies in Late-Republican Rome." *G&R*21, no. 2 (1974): 153–164.

Witherington III, Ben. "Education in the Greco-Roman World." In *The World of the New Testament: Cultural, Social, and Historical Contexts*, edited by Joel B. Green, and Lee Martin McDonald, 188–194. Grand Rapids: Baker Academic, 2013.

Zanker, Paul. *Forum Augustum: das Bildprogramm*. Tübingen: Ernst Wasmuth Verlag, 1968.